

ERICH REITZ, EEN KOPPIGE EINZELGANGER

*Historiek van een Duitse ondernemer in België tijdens de
Tweede Wereldoorlog*

- Carmen Van Praet -

De deelname aan en de verplichte inzet van Belgische vrouwen in de Duitse oorlogsindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog is een weinig bekend thema. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkten Belgische vrouwen verplicht of vrijwillig in de Duitse bedrijven die in het kielzog van de bezetter naar België kwamen. Ook Erich Reitz waagde zich aan een buitenlands avontuur. In zijn bedrijf de *"E. Reitz Uniformwerke"* in Merksem werden uniformen en andere kledingsstukken in loonarbeid gemaakt voor alle Duitse legerafdelingen. De uniformfabriek was een arbeidsintensief bedrijf dat tijdens de oorlog vanuit het niets de hoogte inschoot en op zeer korte termijn een spectaculaire groei kende. De textielreus Reitz werd een komeet in het Antwerpse bedrijfsleven en een pijler in de Duitse oorlogseconomie. Veel vrouwen uit de streek vonden er werk. Waarom verkoos een Duitse ondernemer België als productieplaats boven Duitsland? Het was toch logischer dat de uniformen voor de Duitse *Wehrmacht* in Duitsland werden geproduceerd?

De rol van Duitse bedrijven in België tijdens de Tweede Wereldoorlog is een onbekend stuk oorlogsgeschiedenis. Er verscheen al een hele reeks historische werken over de houding van de Belgische bedrijfsleiders, over de werkhervatting, over de impact van de Galopin-doctrine en over de bestraffing van de heterogene groep van economische collaborateurs. De invloed van Duitse ondernemingen op de Belgische economie is daarentegen een vrij onontgonnen onderzoeksveld. Recent onderzoek toonde wel aan dat de Duitse bezetting in België, in Frankrijk en in Nederland volgens hetzelfde chronologisch patroon verliep. In eerste instantie was er geen planmatige oorlogseconomie en werden de bezette gebieden geplunderd. Grondstoffen en werktuigen werden massaal geconfisqueerd en naar Duitsland verhuisd. In een tweede fase werd het productieapparaat van de bezette landen ingezet ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering, waardoor de economieën de kans kregen zich te herstellen. De derde fase, vanaf 1942, werd gekenmerkt door een jacht op arbeiders voor de Duitse oorlogsindustrie¹. Het eindresultaat van de Duitse bezetting was dus dubbelzichtig. Enerzijds stimuleerde de Duitse aanwezigheid de economieën

van de bezette landen door de vraag naar meer middelen. Anderzijds ondermijnde ze de economieën door het afvoeren van arbeidskrachten en grondstoffen. Deze Duitse aanpak was niet het gevolg van een doelgerichte *policy mix*, maar het resultaat van een machtspeel tussen verschillende instanties van het Derde Rijk².

Wat de rol was van Duitse (oorlogs) bedrijven die zich vestigden in de bezette gebieden, kan uit de recente historiografie niet worden afgeleid. De casestudy over de *E. Reitz Uniformwerke* is alvast een aanzet tot het nader bestuderen van dit onderwerp. Erich Reitz was een Duitse ondernemer die in het kielzog van de bezetter naar België kwam en zich aan een buitenlands avontuur waagde. Reitz vestigde zich in de tweede fase in België, namelijk op het moment dat de economieën van de bezette gebieden werden ingezet in de Duitse oorlogseconomie. In januari 1941 opende hij in Merksem een uniformfabriek waar heel veel vrouwen uit Antwerpen en omstreken aan de slag gingen.

Een bedrijfsdoorlichting uit 1943 en documenten van het Arbeidsambt Antwerpen over de arbeidsbemiddeling vormen de

1. HEIN KLEMMANN, "Oorlog en exploitatie. De economische exploitatie van West-Europa, 1940-1945", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2008, nr. 1, p. 59. 2. *Idem*, p. 57.

belangrijkste bronnen van dit artikel³. De bedrijfsdoorlichting moet wel met enige voorzichtigheid worden benaderd. Voor de opdrachtgevers van de doorlichting – de militaire diensten in bezet België – was Reitz immers een stoorzender, een hinderlijke speler die de macht van de bezettende overheid aantastte. Het document heeft daarom ook meer weg van een politieel onderzoek naar ongeoorloofde bedrijfspraktijken en is geen onderzoek naar de economische efficiëntie zoals het geval was bij de doorlichtingen in andere sectoren en bedrijven⁴. De bedrijfsdoorlichting is niet alleen een product van de militaire administratie, maar ze is ook een onderdeel in de machtsverhouding tussen die administratie en een Duitse ondernemer en ze moet in de ruimere context worden geplaatst van de gespannen machtsstrijd tussen de militaire administratie en de SS in bezet België.

Dit artikel wordt opgebouwd rondom drie centrale thema's : het Antwerpse industriële weefsel, de verplichte tewerkstelling en de spanningen tussen een Duitse ondernemer en de *Militärbefehlshaber* in bezet België. In het eerste deel wordt het belang van Reitz als werkgever in de Antwerpse economie gesitueerd, meer specifiek worden het tekort aan arbeidskrachten en de arbeidsinzet van vrouwen besproken. Het tweede deel draait rond de spiraal van de verplichte tewerkstelling en rond de rekruteringspolitiek van de Duitse bezetter. Het laatste deel behandelt op zijn beurt drie thema's. Eerst wordt het reilen en zeilen in de fabriek van een megalomane adept van de *Führer* uiteengezet. Vervolgens worden de drijfveren en motieven van Reitz – een koppige einzelgänger – onderzocht en ten slotte wordt er dieper ingegaan op de kritieken die de militaire bevelhebber uitte over de *E. Reitz Uniformwerke*. Daaruit zal blijken dat

3. De bedrijfsdoorlichting werd in oktober 1943 door Frommherz Müller & Co opgesteld en telt 30 pagina's. Het document wordt bewaard in de serie AJ⁴⁰, *La France et la Belgique sous l'occupation allemande, 1940-1944*. Deze uiterst rijke serie met diverse stukken van het bezettingsregime tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt bewaard in Parijs (*Centre d'accueil et de recherche des Archives nationales – CARAN*). De volledige inventaris staat sinds kort online : <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr>. Een afschrift van de doorlichting en de documenten ter voorbereiding zijn ondergebracht in AJ⁴⁰ 96 *Betriebsprüfungen – Bureau de controle des entreprises sous administration provisoire (Wi. 1 – Bachmann)*, een archiefbestand met o.a. ook doorlichtingen over Vergölst (autobanden), Alpha (tannine) *Société John Cockerill* (staal), e.a. Verdere informatie over Reitz is terug te vinden in AJ⁴⁰ 83 *Wirtschaftsabteilung, Gruppe I, Gewerbliche Wirtschaft, Bureau 7, Textiles (Wi. 1. 7 – H. Delius)*. De archiefstukken van het Arbeidsambt Antwerpen over de arbeidsbemiddeling worden bewaard in het Rijksarchief van Beveren-Waas (RABW) en behandelen de periode 1941-1943. Dit archiefbestand – ongeïnventariseerd maar met een plaatsingslijst A5 – is zeer omvangrijk en bevat diverse stukken over de werking van het Arbeidsambt in Antwerpen, alsook documenten over de economische situatie en het bedrijfsleven in het arrondissement Antwerpen. 4. In de Belgische metaalindustrie werden alle bedrijven meermaals gecontroleerd om na te gaan of ze wel zuinig omgingen met arbeid en grondstoffen. Ze werden bezocht door Duitse comités die de toewijzing van deze schaarse productiefactoren konden verminderen (PATRICK NEFORS, *Industriële collaboratie in België : de Galopindoctrine, de Emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, 2000, p. 218-219; HEIN KLEMMANN, "Oorlog en exploitatie...", p. 65-66).

*De Reitz Uniformwerke aan het Albertkanaal in Merksem, 21 april 1943.
(Foto SOMA nr. 3427)*

Reitz niet alleen het lef bezat om de regels van de bezettende overheid te omzeilen, maar dat er ook mazen in het administratieve net van de Duitse bezetter zaten.

Maar eerst worden de omstandigheden waarin Erich Reitz de beslissing nam om zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in België te vestigen, kort geschetst. Reitz werd geboren in 1898 te Wuppertal-Barmen-Langerfeld en was een vakman in het maken van uniformen. In 1925 stichtte hij in Wuppertal samen met zijn broer de firma *E. & W. Reitz*. Bij de machtsovername van Hitler in 1933 telde het bedrijf 120 werknemers⁵. Na een crisis binnen het bedrijf in 1936 werden de gebroeders Reitz insolvent verklaard. De Wuppertalse firma kon alleen overleven dankzij grote bestellingen van uniformen voor de nazi-partij. Op het einde van de jaren 1930 kondigde de oorlog zich aan en steeg de vraag naar uniformen. Eind 1939 werkten er bij *E. & W. Reitz* ca. 850 arbeiders, tijdens de oorlog verdubbelde het personeelsaantal tot 1750 werklieden⁶.

Vanaf 1940 keek Erich Reitz uit om een productiehuis op te richten in bezet gebied. Zijn keuze viel op België. We kunnen vermoeden dat België voor een Duitse ondernemer

vanuit macro-economisch perspectief een aantrekkelijkere productieplaats leek dan de buurlanden Frankrijk of Nederland. In principe was er minder kans op concurrentie omwille van de strikte voorwaarden waaronder de Belgische bedrijven tijdens de Tweede Wereldoorlog mochten produceren. Ten gevolge van de Galopin-doctrine werd de industriële productie tijdens de bezetting weliswaar hervat, maar onder strikte voorwaarden⁷. Zo mochten bedrijven geen buitensporige winst maken, ze mochten zich niet uitbreiden (zowel qua capaciteit als qua aantal werknemers) en ze mochten niet solliciteren naar Duitse orders. In principe was er dus voor een Duitse ondernemer die voor de *Wehrmacht* produceerde minder kans op concurrentie dan in de buurlanden waar de productie ongelimiteerd op gang kwam. In de praktijk werd de Galopin-doctrine in de textiel- en kledingsector echter nauwelijks toegepast, omdat deze tak ontsnapte aan de controle van de holdings.

In december 1940 nam Erich Reitz initiatieven om zich in België te vestigen en hij onderhandelde hierover met het *Reichswirtschaftsministerium* (RWM). Het RWM willigde Reitz' vraag in en gaf hem de

5. CARAN, *AJ*⁹⁰ 96 (1), *Betriebsprüfungen, Entreprises diverses, Fabriques d'uniformes Reitz à Anvers (1943-1944)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943 door Frommherz Müller & Co bij *E. Reitz Uniformwerke*, p. 3. 6. CARAN, *AJ*⁹⁰ 96, *Betriebsprüfungen*, Nota op prijsonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz. 7. Tijdens de Tweede Wereldoorlog stippelde de top van de Belgische industrie een pragmatische gedragslijn tegenover de vijand uit. Ze werd neergeschreven in de Galopin-doctrine. Het was een handige manier om zich proactief in te dekken tegen een eventuele vervolging en bestraffing na de oorlog. (LUC DE VOS, *De Tweede Wereldoorlog*, Leuven, 2004, p. 240; PATRICK NEFORS, *Industriële collaboratie...*, p. 46; MARK VAN DEN WIJNGAERT e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 29; ETIENNE VERHOEYEN, *België bezet 1940-1944. Een synthese*, Brussel, 1993, p. 18.)

toestemming om in België een bedrijf op te richten. Vervolgens besprak Reitz zijn plan met Wolfgang Essen van de *Wirtschaftsabteilung* van de *Militärbefehlshaber* in België en Noord-Frankrijk⁸. In volle overwinning had Reitz megalomane plannen: hij wou de bijna voltooide universiteitskliniek in Gent als productieplaats⁹. Ook op het vlak van aantal arbeiders zag hij het aanvankelijk heel groot. Hij wou meer dan 10.000 arbeiders tewerkstellen¹⁰. Uiteindelijk kon Reitz zich in Antwerpen vestigen. Op 1 januari 1941 werd de firma *E. Reitz Uniformwerke* met een lening van de *Bank der Deutsche Arbeit Wuppertal* opgericht. De keuze viel op een leegstaand fabriekspand te Merksem¹¹. De ligging aan het Albertkanaal en de spoorweg maakten de aanvoer van grondstoffen en de distributie van uniformen gemakkelijk¹². Normaal gezien moest de oprichting gebeuren met goedkeuring van de *Militärbefehlshaber*, maar Reitz was een ondernemende bedrijfsleider die van oordeel was dat er in oorlogstijd “*rasch und zielbewußt*” moest worden gehandeld. De onderhandelingen met de Duitse diensten in België duurden naar zijn

zin te lang: Reitz wachtte niet op een formele schriftelijke goedkeuring¹³.

Het gebouw waarin de *E. Reitz Uniformwerke* van start ging, was eigendom van de *British-American Tobacco Company* (BAT) dat er sinds 1906 een Belgische vestiging had. Wegens rendabiliteitsmoeilijkheden werd de BAT-fabriek in mei 1933 stilgelegd. De productie van sigaretten en tabak werd vanaf dat moment uitbesteed aan een Brussels bedrijf. Toen de oorlog uitbrak plaatste de *Brüsseler Treuhandgesellschaft* een Duitse *Verwalter* aan het hoofd van de BAT en dit op grond van de *Verordnung zur Durchführung und Ergänzung der Feindvermögens*¹⁴. In december 1940 bereikten Erich Reitz en de Duitse *Treuhand* een akkoord over de huur van de magazijnen van de BAT voor een bedrag van RM 2.000 per maand¹⁵. Vanaf eind december werden de eerste machines vanuit Duitsland naar Antwerpen overgebracht. Een vakman uit de *Uniformwerke* van Wuppertal kwam mee naar België om de Belgische arbeiders het vak aan te leren. Reitz bleef wel voor 50 % aandeelhouder bij *E.&W. Reitz*,

8. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 5, 15. 9. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Nota op prijsonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz. 10. ARA, *Sequesterarchief, BAT Ltd/3002/3, Nebenakte 1946*, Brief van de BAT op 3.1.1941 aan Firma *E.&W. Reitz Uniformwerk* te Wuppertal. 11. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Bericht van het deviezenonderzoek over de firma E. Reitz, Brussel, 29.9.1942 door Zeising. 12. KOEN PALINCKX, “16 december 1944, V-bom treft Cinema Rex”, in G. ASAERT e.a., *De 25 dagen van Antwerpen: stadsgeschiedenis in 25 delen*, Dl. 23, Zwolle, Dl. 2, 2007, p. 545. 13. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 2, 5. 14. “Door een verordening van 23 mei 1941 inzake het vijandelijke vermogen (*Feindvermögen*) konden de eigendommen van o.a. afwezige diamantairs, of andere buitenlandse bedrijven worden verbeurd verklaard en aangeslagen. Vervolgens werd een *Verwalter* aangesteld die het beheer van de vijandelijke vermogens overnam” (ERIC LAUREYS, “De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen, 1940-1944. Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodingspolitiek?”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2000, nr. 7, p. 169). 15. ARA, *Sequesterarchief, BAT Ltd/3002/3, Nebenakte 1946*, Document over de geschiedenis van BAT België.

maar de bedrijven in Antwerpen en Wuppertal stonden volledig los van elkaar¹⁶.

I. Vechten voor vrouwen : De Antwerpse industrie koortsachtig op zoek naar voldoende arbeidskrachten

Erich Reitz vestigde zich in het ambtsgebied Antwerpen, waar ook een heleboel andere grote *Rüstungsbetriebe* actief waren. Hij kende weinig concurrentie van andere textielbedrijven. Dit betekent niet dat er in de provincie Antwerpen geen andere bedrijven actief waren in de textielnijverheid, maar wel dat hun aantal en omvang zeer gering was¹⁷. Het Arbeidsambt (AA) Antwerpen stelde op 31 december 1941 een overzicht op van alle bedrijven uit de textielsector met 50 of meer werklieden en/of bedienden. Deze lijst toont goed aan wie de belangrijke concurrenten van Reitz waren. Het AA Antwerpen bemiddelde voornamelijk voor de *E. Reitz Uniformwerke* in Merksem en voor *Les Usines Ribby* in Borgerhout¹⁸. Daarnaast waren er nog 20 andere bedrijven actief in de textielnijverheid, maar deze ondernemingen stelden minder dan 200 werknemers te werk. Enkel Ribby en Reitz overschreden de kaap : Ribby telde 276 werknemers, terwijl er in de Reitz-fabrieken op 31 december 1941 meer dan 2.700

mensen aan de slag waren¹⁹. De *E. Reitz Uniformwerke* bereikte qua personeel haar hoogtepunt in juli 1943 met meer dan 4.900 medewerkers. Reitz overschaduwde duidelijk alle andere Antwerpse textielbedrijven.

Maar de concurrentie bij de zoektocht naar arbeidskrachten kwam vanuit een andere hoek. In het begin van de bezetting had men nog werklozen in overvloed maar vanaf het najaar van 1942 en zeker in 1943 werd men door de spiraal van de verplichte tewerkstelling geconfronteerd met een nijpend tekort aan arbeidskrachten. Alle economische sectoren waren constant en koortsachtig op zoek naar voldoende arbeidskrachten en hierbij voerde Erich Reitz een bij voorbaat verloren strijd met de metaalindustrie. Als er na de zomer van 1942 al arbeidskrachten beschikbaar waren, werden ze door het AA Antwerpen prioritair geplaatst in de metaalbedrijven of op de scheepswerven. De grote spelers waren *Erdmann Wühle* (ijzeren en metalen vaten/platen), *Ford Motor Company*, *General Motors Continental*, *Bell Telephone*, *ATEA* (telefoon en radio), *Daimler Benz*, *Erla Mortsel/Mechelen* en scheepstimmerwerven zoals *Société John Cockerill*, *Beliard-Crighton*, *Guthrie-Murdoch*, *Mercantile Marine*, *The Engineering Company*, *Sambre-Escaut*, *Antverpia* en *Lecluyse*²⁰. De metaalindustrie was immers dé oorlogssector bij uitstek²¹.

16. CARAN, AJ⁹⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 3, 6. 17. RABW, A5, *Archief van het Arbeidsambt Antwerpen, Archiefbundel 39, Briefwisseling i.v.m. arbeidsbemiddeling*, Maandverslag oktober 1941 over het arbeidsbestel in de provincie. 18. RABW, A5, *Archiefbundel 163, Allerhande bescheiden*, Dienstorder nr. 180, weekverslag op 26.11.1942. 19. RABW, A5, *Archiefbundel 18, Bedrijfsleven 1943, dossier 6231*, Statistieken op 7.1.1942. 20. RABW, A5, *Archiefbundel 21, Speciale statistiek 1943, dossier 3521*, Document van de FK 520 *Abt. Arbeitseinsatz, Deutsche Dienst Anerkannte Betriebe*. 21. RABW, A5, *Archiefbundel 39, Briefwisseling i.v.m. arbeidsbemiddeling*, Maandverslag oktober 1941; *Archiefbundel 159, Allerhande bescheiden*, Verslag over de arbeidsbezetting in oktober 1942; *Archiefbundel 163, Allerhande bescheiden*, Weekverslag van de 44^e week op 9.11.1942; *Archiefbundel 168, Allerhande bescheiden*, Maandverslag 7-8.1941.

Werken in de metaalsector was ook voor de werknemers interessant, men kon rekenen op vast en regelmatig werk in tegenstelling tot bijvoorbeeld de voedingsindustrie waar veel seizoensarbeid voorkwam. De lonen lagen in de metaalsector relatief hoog, men kon genieten van bijrantsoenen en voordelen in natura en de werknemers kregen er scholing, ze leerden een beroep aan met toekomstperspectieven wat een belangrijke pull-factor was. Ook meisjes die voor het eerst aan de slag gingen, kozen vaak voor de metaalsector. Vooral *Ford Motor Company* was erg in trek. Een meisje verdiende er gemakkelijk 6 frank per uur, een goed loon dat nog werd aangedikt met bijrantsoenen, soep, een middagmaal enz.²² In 1939 was het gemiddeld uurloon in België 6,55 frank, een meisje bij *Ford Motor Company* verdiende goed haar brood²³. Bij Reitz verdiende een ongeschoolde arbeidster 4 frank per uur. Na 4 tot 6 weken opleidingstijd steeg het basisloon tot 4,50 frank per uur en na afronding van de opleiding verdiende ze 5 frank per uur.

Toch deed naast de metaalnijverheid ook de bedrijfsgroepering “Kleding en Confectie” het beter dan de meeste sectoren. De activiteit binnen deze groepering steeg vanaf 1941

door bestellingen van het Duitse leger en ook in 1942 en 1943 waren de vooruitzichten op Duitse bestellingen veelbelovend²⁴. Meer specifiek was de Antwerpse kledingsector zeker en vast van belang voor de Duitse oorlogseconomie, in de eerste plaats door de productie van uniformen²⁵.

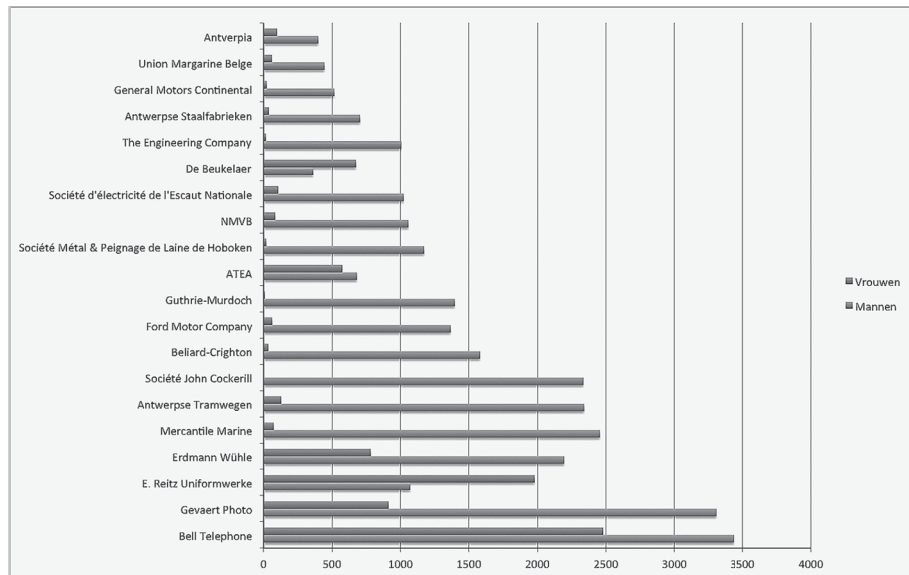
Andere Antwerpse bedrijfstakken die het voor de oorlog goed deden, hadden het tijdens de bezetting erg moeilijk. De toestand van het havenbedrijf was zeer slecht en ook met de diamantnijverheid was het treurig gesteld²⁶. De bouwnijverheid kampte met een chronisch tekort aan grondstoffen en bouwmaterialen. De voedingsnijverheid leed onder contingeringsmaatregelen en bepaalde subsectoren hiervan werden zelfs volledig stilgelegd. Andere subsectoren – zoals de chocoladefabrieken – moesten met beperktere middelen produceren. Ook de magarinefabrieken ondervonden grote moeilijkheden door een structureel gebrek aan grondstoffen en de maalderijen werkten op een vertraagd tempo. De conservenfabrieken – waar vlees en vruchten werden ingeblikt – kenden wel een heropleving en ook de biscuit- en koekjesfabrieken, zoals *De Beukelaer*, draaiden goed²⁷. Het is een

22. RABW, A5, Archiefbundel 3, dienstorders en weekverslagen, Maandverslagen betreffende het arbeidsbestel in januari-februari-maart 1943. 23. PETER SCHOLLIERS, *Loonindexering en sociale vrede: koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*, Brussel, 1985, p. 268. 24. ARA, Archief Textielcentrale, bundel circulaires (niet geïnventariseerd), Algemene economische toestand voor de maand december 1941. 25. DIRK LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van de economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1996, p. 171. 26. ERIC LAUREYS, *Meester van het diamant: de Belgische diamantsector tijdens het nazibewind*, Tielt, 2005; FRANK SEBERECHTS, “Le port d’Anvers et le trafic des potasses d’Alsace, 1920-1950. Influences politiques en période de haute conjoncture économique et en période de crise”, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1999, nr. 1-2, p. 91-143. 27. RABW, A5, Archiefbundel 21, Speciale statistiek 1943, dossier 3521, Document van de FK 520 Abt. Arbeitseinsatz, Deutsche Dienst Anerkannte Betriebe.

De toegangspoort van Reitz Uniformwerke. (Foto SOMA nr. 3442)

algemene vaststelling dat het productieniveau en de bloei van veel nijverheidstakken in grote mate afhang van de opdrachten die de Duitse overheid plaatste en van openbare werken die eveneens van overheidswege werden georganiseerd²⁸.

Onderstaande grafiek toont goed het belang en de plaats van de textielreus Reitz binnen de toenmalige Antwerpse nijverheid. Deze 'top twintig' van Antwerpse werkgevers werd opgesteld aan de hand van een telling uit december 1943. Er waren toen in totaal 70.198 werknemers aan de slag in de Antwerpse nijverheid : 9.103 mannelijke

bedienden, 2.013 vrouwelijke bedienden, 46.709 arbeiders en 12.373 arbeidsters²⁹.

De *E. Reitz Uniformwerke* stelde in december 1943 in totaal 3.050 personen te werk. Er werkten 1.979 vrouwen (50 bedienden en 1929 arbeidsters) en 1.071 mannen (61 bedienden en 1.010 arbeiders). Reitz was na *Bell Telephone* (5.914 personen) en *Gevaert Photo* (4.220) de derde grootste industriële werkgever in het arrondissement Antwerpen. Ook inzake de vrouwelijke tewerkstelling was *Bell Telephone* de absolute koploper : 211 vrouwelijke bedienden en 2.268 arbeidsters tegenover 984 mannelijke

28. RABW, A5, Archiefbundel 168, *Allerhande bescheiden*, Maandverslag juli – augustus 1941. 29. RABW, A5, Archiefbundel 126, *Richtsnoeren, mededelingen en briefwisseling*, Overzicht Antwerpse nijverheid op 31.12.1943.

bedienden en 2.451 arbeiders. Reitz was wel de tweede grootste werkgever van vrouwelijk personeel in het Antwerpse en stelde meer arbeidsters en vrouwelijke bedienden te werk dan *Gevaert Photo*. Het is duidelijk dat de *E. Reitz Uniformwerke* tijdens de Tweede Wereldoorlog een sleutelrol speelde in de tewerkstelling van vrouwen binnen het Antwerpse industriële weefsel. Dit blijkt uit de vergelijking tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke werknemers. Op dit criterium scoort Reitz uitermate hoog. We zien in de grafiek dat de *E. Reitz Uniformwerke* en *De Beukelaer* de enige twee grote werkgevers zijn die meer vrouwen dan mannen tewerkstelden in december 1943.

Het is een vaststaand feit dat het AA Antwerpen vooral vrouwen in de groep kleding en voeding bemiddelde³⁰. Zo waren ook in de kleinere voedingsbedrijven (zoals de koekjesfabriek *Parein*, de suikergoedfabriek *Delicia*, de chocolaterie *Meurisse* en de bouillonblokjesproducent *Liebig*) meer vrouwen aan de slag dan mannen. De voedingssector betaalde immers relatief hoge lonen uit aan vrouwen³¹. Het AA meldde dat de verhouding mannen – vrouwen in de kleding- en voedingsnijverheid 25 % - 75 % was, terwijl het in andere sectoren

net omgekeerd was³². Ook voor de Tweede Wereldoorlog bereikte de vrouwenparticipatie in de kledingsnijverheid een piek van ruim 83 %³³. In grote metaalverwerkende bedrijven daarentegen – zoals bijvoorbeeld *Société John Cockerill* – waren de enkele vrouwen die er werkten tijdens de Tweede Wereldoorlog een witte raaf. Ze werden bovendien vaak ingezet als keukenhulp of als poetsvrouw.

II. De spiraal van de verplichte tewerkstelling

Al deze bedrijven visten in dezelfde pool van arbeidskrachten. Vanaf het begin van de bezetting probeerden de Duitse instanties de aanwerving van deze arbeidskrachten in België strak te organiseren. Er werd een tewerkstellingsplan afgekondigd met als ultieme doel de *Arbeitseinsatz*, het centralistisch inzetten van het arbeidspotentieel volgens staats-economische en politieke criteria³⁴. Op 26 juni 1940 werd in Antwerpen de *Arbeitseinsatzdienststelle-Referat 25* – kortweg de *Werbestelle* – ingericht; een Duitse dienst die instond voor de organisatie van de ‘vrijwillige’ en later ‘verplichte’ tewerkstelling. Daarnaast trad een Belgische instelling, de Nationale Dienst voor

30. RABW, A5, Archiefbundel 126, Richtsnoeren, mededelingen en briefwisseling, Overzicht Antwerpse nijverheid op 31.12.1943. 31. RABW, A5, Archiefbundel 3, Dienstorders en weekverslagen, Weekverslag van de 42^e week in 1942; Archiefbundel 163, allerhande bescheiden, Maandverslag betreffende het arbeidsbestel in januari 1943. 32. RABW, A5, Archiefbundel 39, Briefwisseling i.v.m. arbeidsbemiddeling, Maandverslag over het arbeidsbestel in de provincie Antwerpen (oktober 1941). 33. PETER SCHOLLIERS, *Loonindexering en sociale vrede...*, p. 53. 34. ETIENNE VERHOEYEN, *België in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. 9: *Het minste kwaad*, Kapellen, 1990, p. 63.

*Werkneemsters van Reitz Uniformwerke die zich naar
het dagelijks werk begeven (Foto SOMA nr. 3432)*

Arbeid en Toezicht (NDAT), als een belangrijke regulator en organisator van de arbeidsmarkt op. Het duurde ongeveer één jaar vooraleer deze organisatie goed op poten stond en functioneerde. Op 10 april 1940 werd de NDAT omgevormd tot het Rijksarbeidsambt (RAA), onder leiding van Frits-Jan Hendriks en onder de bevoegdheid van Karel Verwilghen, de secretaris-generaal van het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg.

Al snel slaagde Fritz-Jan Hendriks erin om zich te onttrekken aan het toezicht van Verwilghen. Het RAA werd een instrument van de Nieuwe Orde: het was dé ‘schakel’ tussen de bedrijven en de arbeiders. Het werd een bruggenhoofd tussen het arbeidsbestel en het economisch bestel, met als voornaamste taak de ‘actieve’ arbeidsbemiddeling³⁵. Het RAA speelde zijn bevelen door naar de lokale Arbeidsambten, die een zekere bewegingsruimte hadden in de toepassing van Hendriks’ besluiten. Het Arbeidsambt van Antwerpen werd omwille van de bereidwillige medewerking met het RAA en met de Duitse bezetter door Hendriks als voorbeeld gesteld. De leider van het AA Antwerpen – Joseph Duysan – was net als Hendriks lid van de collaborerende organisaties Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (De Vlag)³⁶.

Hoewel er bij de opstart van de onderneming niet meteen sprake was van een gestructureerd contact tussen Erich Reitz en het toenmalige gewestelijke bureau van de NDAT in Antwerpen, moeide deze laatste instelling zich al snel met de tewerkstellingspolitiek van de Duitse ondernemer. Op 13 maart 1941 rapporteerde Deiglmayr – verantwoordelijke voor de arbeidsbemiddeling van vrouwen – dat er bij Reitz losse werklieden aan de poort van de fabriek stonden en dat sommige van hen gebeurlijk aan de slag konden in *E. Reitz Uniformwerke*. Personen in het bezit van een aanbevelingsbrief van pro-Duitse organisaties werden bij voorkeur aangesteld. Eén van de organisaties die dergelijke aanbevelingsbrieven schreef, was het *DAF-Arbeitseinsatz* in Antwerpen. Deze instelling was een soort van politiek interim-bureau. Vrouwen en mannen die politiek gelieerd waren aan nazi-organisaties of nationaal-socialistische sympathieën hadden, probeerden via het DAF werk te vinden in één van de in België gevestigde Duitse bedrijven, o.a. bij Reitz. Hermann Scharf, *Gaustellenleiter* van de DAF in Antwerpen en gewestdienstleider van de NSDAP in Brussel, schreef tussen maart en juli 1941 verschillende aanbevelingsbrieven³⁷. Verschillende personen uit Vlaams-nationale en Duitse kringen lobbyden dus om kennissen

35. RABW, A5, *Archiefbundel 3, Dienstorders en weekverslagen*, Documenten over dienstverplichting in 1943 van het Arbeidsambt Antwerpen; RUDI VAN DOORSLAER, JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *De Curatoren van het Getto. De vereniging van joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt, 2004, p. 150. 36. SOPHIE VANDEPONTSELE, “De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk”, in RUDI VAN DOORSLAER, JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *De curatoren...*, p. 155. 37. Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA/CEGES), *Archieven en documenten van de Duitse bezettende overheid en civiele instellingen en betreffende de Wehrmacht, AA 447*, Bescheiden van de *DAF-Arbeitseinsatz* te Antwerpen (66-178); CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 13.

en vrienden aan de slag te krijgen in de *E. Reitz Uniformwerke*. Dat er alleen aanbevelingsbrieven uit de beginperiode van Reitz werden teruggevonden, kan een indicatie zijn dat de aanwervingen nadien via het Arbeidsambt verliepen. Het bezettingsbestuur kreeg steeds meer greep op het aanbod en de vraag naar arbeidskrachten, een economisch goed dat in volle oorlog steeds schaarser werd.

In maart 1941 kwam Deiglmayr met Erich Reitz overeen dat elke kandidaat – ook degene die werd aanbevolen door een organisatie – zich vooraf moest inschrijven bij de NDAT waar ze een “aanbiedingskaart model 33” ontvingen. In ruil hiervoor kon Reitz beroep doen op deze dienst om extra arbeidskrachten aan te werven. Maar Reitz trok zich aanvankelijk weinig van deze overeenkomst aan. In april 1941 meldde een werkloze dat hij niet was aangenomen bij Reitz terwijl hij nochtans beschikte over een aanbiedingskaart. “De Rijksuniformfabriek te Merksem nam enkel diegenen aan die ene bijzondere aanbeveling bezaten van zekere personen, zonder zich te bekommeren om de besluiten van 4.4.1941 en van 10.4.1941”³⁸. De Belgische besluiten van april 1941 – de zogenaamde *Monopol-Verordnung* en de *Arbeitsplatzaustausch-Verordnung* – hielden o.a. in dat elke bedrijfsleider met 50 of meer mensen in dienst

verplicht was om personeel aan te werven met tussenkomst van het Rijksarbeitsambt. Door deze besluiten werd de liberale arbeidsmarkt meer en meer gereguleerd. Enerzijds moesten de uitkeringsgerechtigde werklozen zich bij een Arbeidsambt inschrijven, anderzijds moest elke werkgever die 5 of meer arbeiders in dienst had inlichtingen over zijn personeelssamenstelling doorgeven aan het bevoegde AA³⁹.

Toch had een ondernemer in bezet België meer bewegingsvrijheid dan in Duitsland. De arbeidspolitiek in Duitsland was tijdens de jaren 1930 geëvolueerd van een “loutere tewerkstellingspolitiek over een wettelijk meer gerichte arbeidsregulering naar een georganiseerde, even wettelijke, arbeidsverplichting!”⁴⁰. De macht van het RAA in België daarentegen was niet totaal. De bedrijfsleider behield immers de vrijheid om de gewenste arbeider ‘op naam’ aan te duiden. Zo kon de verantwoordelijke voor de aanwervingen bij Reitz kandidaten naar het Arbeidsambt doorverwijzen en daar werden ze vervolgens op een lijst genoteerd. Wanneer er dan een opdracht van de *E. Reitz Uniformwerke* binnenstroomde in het AA, werden kandidaten geselecteerd die op deze lijst stonden. In principe werd wel rekening gehouden met de beroepsbekwaamheid en de gezinssituatie en moest de keuze van

38. RABW, A5, Archiefbundel 36, *Allerhande stukken*, Documenten over de werking van het Arbeidsambt Antwerpen. 39. BART BRINCKMAN, “Een schakel tussen arbeid en leiding: het Rijksarbeitsambt (1940-1944)”, in *Bijdragen uitgegeven door Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1989, nr. 12, p. 105-110. 40. *Idem*, p. 89.

de kandidaten gebeuren in een geest van onpartijdigheid, rechtvaardigheid, sociaal voelen en technische onderlegdheid, maar kandidaten bij naam aangeduid door Reitz werden zonder meer voorgesteld⁴¹. De gereguleerde arbeidsmarkt – het axioma van de Duitsers – werd in België op een gematigde manier uitgevoerd omdat er tegenstand was van zowel de werkgevers als van de werknemers⁴².

Naarmate de tijd verstreek, werd de arbeidspolitiek van de *Militärverwaltung* in bezet België echter steeds meer gereguleerd en ingeschakeld in het belang van de Duitse oorlogsvoering⁴³. Op 29 januari 1942 kondigde de bezettende overheid de eerste Duitse verordening inzake arbeidsregulering af⁴⁴. Werknemers, die geen Duitse nationaliteit hadden, maar wel werkzaam waren in Duitse diensten of in “erkende bedrijven”, of arbeiders die “erkende werken” uitvoerden, vielen onder deze verordening⁴⁵. Erkende bedrijven werden door de *Rüstungsinspektion* in bescherming genomen en wijdden hun

werkzaamheden “geheel of grotendeels aan de uitvoering van Duitse opdrachten”⁴⁶. In theorie waren de *Feldkommandaturen* (FK) en de *Oberfeldkommandaturen* (OFK) verantwoordelijk voor de tewerkstelling, maar in praktijk gebeurde de aanwerving van de arbeiders via de Arbeidsambten⁴⁷. De werkgevers kregen het verbod opgelegd om op eigen initiatief – dus zonder goedkeuring van het plaatselijke AA – werknemers aan te werven of te ontslaan⁴⁸. Men wou de Duitse ondernemingen in bezet België volledig onderwerpen aan de gereguleerde arbeidsmarkt. Ook Reitz was een erkend bedrijf, zodat de aanwerving of het ontslag van een werknemer pas rechtsgeldig werd na toestemming van het Arbeidsambt Antwerpen⁴⁹.

Op 6 maart 1942 ging de Duitse bezetter nog een stapje verder. De verplichte tewerkstelling in het ambtsgebied van de *Militärbefehlshaber* werd ingevoerd. Alle inwoners van België konden verplicht worden een baan te aanvaarden in België, maar ook in Noord-

41. RABW, A5, *Archiefbundel 95, Onderrichtingen en briefwisseling*, Nota van Verbist op 6.8.1941 i.v.m. Opleidingscursus over de gespecialiseerde arbeidsbemiddeling van vrouwen, hotelpersoneel en bedienden; *Archiefbundel 3, Dienstorders en weekverslagen*, Documenten over dienstverplichting in 1943 van het Arbeidsambt Antwerpen. 42. DIRK LUYTEN, *Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Brussel, 1997, p. 199. 43. MARK VAN DEN WIJNGAERT, “De Secretarissen-generaal tegenover de verplichte tewerkstelling (1940-1944)”, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1970, nr. 1, p. 10. 44. BART BRINCKMAN, “Een schakel tussen arbeid en leiding...”, p. 118. 45. SOMA/CEGES, AA 2125, *Archieven en documenten van de Duitse bezettende overheid en civiele instellingen en betreffende de Wehrmacht, Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs*, nr. 67 (5), 2.2.1941, p. 840-842. 46. RABW, A5, *Archiefbundel 155, Tewerkstelling Duitse dienst*, Wekelijks verslag van de vergadering 4 mei 1942. 47. BART BRINCKMAN, “Een schakel tussen arbeid en leiding”, p. 118. 48. SOMA/CEGES, AA 2125, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers*, nr. 67 (5), 2.2.1941, p. 840-842. 49. RABW, A5, *Archiefbundel 60, Onderrichtingen en briefwisseling*, Document van de FK 520 aan de leiders van het AA Antwerpen op 8 april 1942.

Frankrijk⁵⁰. Iemand die vrijwillig in dienst trad in een nieuwe betrekking viel niet onder de verplichte tewerkstelling⁵¹. In de verordening stond echter wel gestipuleerd dat personen die werkzaam waren bij Duitse diensten, bedrijven of werven vrijgesteld waren van dienstplicht in het binnenland, op grond van de verordening van 29 januari 1942⁵². Bovendien konden particuliere bedrijven en openbare besturen verplicht worden om bepaalde arbeiders af te staan⁵³.

De ontslagen arbeidskrachten moesten vervolgens prioritair ingezet worden op *kriegswichtige* posten of bedrijven (wapenfabrieken, mijn- en metaalindustrie, e.d.) waaraan de *Militärverwaltung* voorrang gaf⁵⁴. De (O)FK's hadden wel nog de macht om andere bedrijven aan te duiden. Het onderzochte archiefmateriaal doet vermoeden dat de FK 520 dit deed voor Reitz. Er werden door het AA Antwerpen brieven verstuurd naar verschillende vrouwen met de mededeling dat ze een

dienstverplichting in het binnenland – in casu bij de *E. Reitz Uniformwerke* – opgelegd kregen⁵⁵: “Uw huidig arbeidscontract eindigt daags voor den aanvang van de Dienstverplichting. U zult U op de gestelde[n] dag bij uw nieuwe werkgever [Reitz] aanmelden met dezen brief om er het werk aan te vatten. De aldaar geldende werk- en loon[s]voorwaarden zijn op U toepasselijk. Alleen het AA van uw nieuwe werkplaats kan aan dit contract een einde stellen door opheffing van de Dienstverplichting. De verordening van 6 maart 1942 voorziet straffen [geldboete en/of gevangenisstraf] voor het niet nakomen van dit bevelschrift”⁵⁶.

Erich Reitz bekam zonder problemen arbeidskrachten met goedkeuring van de AA omdat het bedrijf heel veel opdrachten en bestellingen met uiterste *Dringlichkeit* uitvoerde. Er werden zelfs arbeiders en vaklui uit minder oorlogsbelangrijke bedrijven naar Reitz overgeplaatst⁵⁷.

50. NICO WOUTERS, *De Führerstaat, overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 143. 51. SOMA/CEGES, AA 597-598, *Tätigkeitsberichte Kommandostab en Verwaltungsstab, Tätigkeitsberichte der Militärverwaltung an der Oberbefehlshaber des Heeres, n° 20 für die Zeit vom März-Juni 1942*. 2. RAWB, A5, *Archiefbundel 119, Onderrichtingen en briefwisseling, Vrijstellingen van dienstplicht in het binnenland op basis van verordening 29.1.1942*. 53. SOMA/CEGES, AA 2125, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers*, nr. 68 (2), 7.3.1942, p. 845-846. 54. PIET POTARGENT, *La mise au travail de la main-d'oeuvre belge dans le pays et à l'étranger durant l'occupation*, Bruxelles, 1947, p. 33. 55. Om de privacy van de betrokkenen te respecteren werden de dossiers anoniem verwerkt. Dienst Archieven (Justitiepaleis), *Sectie Incivisme, Dossier J.M., auditoraat Antwerpen, n° 3243/44, Verdediging Advocaat J. D. bij de Substituut-auditeur op 28.2.1945*. 56. RAWB, A5, *Archiefbundel 18, Bedrijfsleven 1943, Bundel met allerlei brieven dienstverplichting in binnenland*. 57. Dienst Archieven (Justitiepaleis), *Sectie Incivisme, Dossier n° 771/45 (E. Reitz Uniformwerke)*, Getuigenis van F.D. over Reitz op 3.9.1945.

Arbeidsambt Antwerpen
Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg

Pelikaanstraat, 78
Hoveniersstraat, 51.

tel. 387.00 P.O.R. 400I 33
399.10.

Onze verwijzing
AO/6437/CA/ Antwerpen

Betreft: Dienstverplichting in België
Verordening van 6 Maart 1942
Hier: Einde van arbeidscontract.

Myne Heeren,

In uitvoering van voornoemde verordening en in opdracht der Feldkommandantur 520-Abt. Arbeitseinsatz, werd verdergenoemde aangewezen voor verplichte dienstverrichting in België. Aan zyn huidig arbeidscontract by uw firma wordt dus een einde gesteld. Gelieve alle formaliteiten te vervullen die aan de bedrijfsleiders by het ontslag van arbeidskrachten opgelegd zyn.

Naam en voornamen van den verplichte:

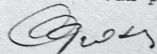
Adres:

Einde van het arbeidscontract:

Begin der verplichting:

Hoogachtend,
ARBEIDSAMBT ANTWERPEN
Jozef Duysan
Directeur.

voor eensluidend afschrift:
Antwerpen, I.4.46.
de adjt-commissaris van politie,

Standaardformulier dat door het Arbeidsambt Antwerpen werd ingevuld bij verplicht einde van een arbeidscontract. [Dienst Archieven (Justitiepaleis), Sectie Incivisme, Strafdossier Arbeidsambt Antwerpen, standaardformulier i.v.m. einde van arbeidscontract]

Naast de *E. Reitz Uniformwerke* waren o.a. *Erdmann Wühle*, *Ford Motor Company*, *General Motors Continental*, *Bell Telephone*, *ATEA*, *Erla Mortsel/Mechelen*, *Société John Cockerill*, *Beliard-Crighton*, *The Engineering Company*, *Antverpia*, *Lecluyse*, de *Antwerpse Staal fabrieken*, enz... belangrijke werkgevers in Antwerpen waar personen door de Arbeidsambten ‘verplicht’ naartoe werden geleid. Vanuit Antwerpen werden ook veel mannen naar de *Organisation Todt* (OT) in Brugge en de Belgische kust gestuurd⁵⁸. De dienstverplichting was “geen vorm van sanctionering”, maar “een technisch middel om de werkkrachten in te zetten op plaatsen waar ze het meest noodzakelijk waren vanuit economisch of educatief belang”⁵⁹.

Hoewel de arbeidsmarkt door deze dienstverplichting in het binnenland steeds meer naar het Duitse nationaal-socialistische model overhelde, behielden de ondernemers nog steeds de vrijheid om arbeidskrachten ‘op naam’ aan te duiden. In april 1942 klaagde de afdeling *Arbeitseinsatz* van de FK 520 dat de Duitse diensten en de erkende bedrijven bij de arbeidsambten louter aanvragen op naam overmaakten. Daardoor kregen de AA geen kans om werklozen – die voor een transfer

naar het Rijk niet in aanmerking kwamen – in *kriegswichtige* bedrijven in België aan het werk te zetten. Bovendien werd vastgesteld “dat de arbeidskrachten, die door de Duitse diensten en erkende bedrijven op naam werden aangevraagd, zeer dikwijls voor tewerkstelling in het Rijk geschikt waren”. De Antwerpse FK 520 drong er op aan dat de Arbeidsambten nauwkeurig moesten nagaan of de aangevraagde arbeidskracht in aanmerking kwam voor tewerkstelling in het Rijk. “Is dit het geval, zullen de AA aan de aanvraag op naam geen gevolg geven en daarvoor andere aan de plaats gebonden (*Ortsgebundenen*) en oudere werkkrachten – desgevallend ook vrouwen in plaats van mannen – toewijzen”⁶⁰. Er was dus vooral schaarste aan geschoolde arbeiders.

Een half jaar later – op 6 oktober 1942 – werd de verplichte tewerkstelling in Duitsland doorgevoerd⁶¹. Voor de uitvoering van de verplichte tewerkstelling in het Derde Rijk werden de Duitse *Werbestellen* ingeschakeld. De dienstverplichting voor België werd zodoende het exclusieve werkkerrein van het Rijksarbeidsambt⁶². De verordening van 6 oktober 1942 beperkte ook de bemiddeling op naam, want vanaf nu moesten de

58. RABW, A5, *Archiefbundel 34, Dienstverplichting binnenland 1943*, Bundel met allerlei brieven dienstverplichting in binnenland; *Archiefbundel 42*, Briefwisseling opleiding vrouwen. 59. BART BRINCKMAN, “Een schakel tussen arbeid en leiding...”, p. 121. 60. RAWB, A5, *Archiefbundel 54, Onderrichtingen en briefwisseling*, Nota voor Van der Heyden R., Dd. Afdelingsleider arbeidsbestel, ter attentie van het personeel der afdeling arbeidsbemiddeling op 29.4.1942. 61. ETIENNE VERHOEYEN, *België in de Tweede Wereldoorlog...*, p. 16. 62. BART BRINCKMAN, “Een schakel tussen arbeid en leiding...”, p. 125.

Voorafgaand aan het naaien vergde de productie in de Reitz Uniformwerke vele andere processen: het uittekenen van de patronen met vetkrijt, snijden en strijken. (Foto's SOMA nrs. 3419, 3418)

Arbeidsambten bij elke bemiddeling – dus ook bij een bemiddelingsopdracht op naam, – nagaan of de betrokken arbeid(st)er niet voor een ander werk dringend nodig was⁶³. Bovendien werd in de uitvoeringsverordening van 22 oktober 1942 voorgeschreven dat een AA enkel in uitzonderlijke gevallen “afdankingen van vrouwelijk personeel vanwege werkgevers” mocht toelaten, en dat de AA enkel de toelating tot indienstneming mocht verlenen wanneer de arbeidskrachten vrouwelijk of ouder dan 45 jaar waren. Het Rijksarbeidsambt stelde immers als doel dat in elk bedrijf gemiddeld 50 % van de werkkrachten ouder was dan 45 jaar en dat minimum 15 % van het personeel vrouwelijk was⁶⁴. Zo konden de jongere, mannelijke arbeidskrachten vrij worden gemaakt voor dienstverplichtingen in het Rijk⁶⁵.

De (O) FK’s maakten wel een lijst op met een aantal categorieën van personen die konden vrijgesteld worden van dienstplicht in Duitsland : geestelijken, politieagenten en rijkswachters, brandweermannen, gevangenispersoneel, gemeentesecretarissen, onderwijzers, studenten aan een hoge

school,... maar ook werklieden van Waalse houtvesters, van vissersbedrijven en van andere voedselproducenten werden vrijgesteld. Ook het personeel van bedrijven met voorrang en vaklieden uit de oorlogsnijverheid konden niet worden opgeroepen. De firma Reitz werd door de FK 520 op de lijst van leveranciers van de *Wehrmacht*, dus als *Rüstungsbetrieb* van de provincie Antwerpen, geplaatst⁶⁶.

Personeelsleden van de *E. Reitz Uniformwerke* werden vrijgesteld voor verplichte tewerkstelling in het Rijk omdat deze fabriek voor de Duitsers een *kriegswichtige* onderneming was⁶⁷. Zodoende was de uniformfabriek wellicht lange tijd een beschermd arbeidsmilieu : er werden geen vrouwen of mannen naar Duitsland gestuurd. Maar naarmate de oorlog vorderde had men steeds meer arbeidskrachten nodig in de harde oorlogssectoren. De prioriteiten verschoven en de productie van uniformen werd minder belangrijk. De *Werbestelle* drong vanaf 1943 nadrukkelijk bij Reitz aan “om de bemiddeling van ongehuwde jonge werkkrachten voor Duitsland niet te verhinderen”⁶⁸.

63. RAWB, A5, *Archiefbundel 136, Richtsnoeren, mededelingen en briefwisseling*, Mededeling A 22 – verordening van 6.3.1942 en 6.10.1942. 64. RAWB, A5, *Archiefbundel 136, Richtsnoeren, mededelingen en briefwisseling*, RAA betreft mededeling A22/6437 – Verordening van 6.3.1943 – Wijzigende verordening van 6.10.1942 (22.10.1942). 65. BART BRINCKMAN, “Een schakel tussen arbeid en leiding...”, p. 127. 66. Dienst Archieven (Justitiepaleis), *Sectie Incivisme, Dossier n° 771/45 (E. Reitz Uniformwerke) opgesteld door het Auditoraat Antwerpen*, Lijsten overgemaakt aan het Auditoraat Antwerpen. Omdat Reitz een Duits bedrijf was en dus niet onder het Belgische strafrecht viel, werd de zaak snel zonder gevolg geklasseerd. 67. RABW, A5, *Archiefstuk 1, Vrijstelling van dienstplicht, Vrijstelling personeel van de firma Reitz en andere bedrijven*. 68. RABW, A5, *Archiefbundel 36, Allerhande stukken*, Documenten over de werking van het Arbeidsambt Antwerpen.

In maart 1943 werden door de *Werbestelle* verschillende werkneemsters van Reitz opgeroepen voor verplichte arbeid in Duitsland. Tal van arbeidskrachten verschenen vanaf dat moment lange tijd niet op de *E. Reitz Uniformwerke* om zich zo aan de verplichte tewerkstelling in Duitsland te onttrekken. Een maand later – vanaf eind april 1943 – werd de gangbare praktijk om vrouwen verplicht te werk te stellen in Duitsland verlaten⁶⁹. De dienstverplichting in het Derde Rijk voor vrouwen was immers een heikel punt en wekte veel tegenstand op. Maar dit sloot de dienstverplichting van vrouwen in het binnenland niet uit, zeker niet omdat het tekort aan arbeidskrachten in België steeds nijpender werd. Eind december 1943 kampten alle sectoren in Antwerpen met een groot gebrek aan vaklui door de dienstverplichting in Duitsland en de uitwijking van geschoolde krachten.

Dit tekort liet zich ook voelen in sectoren met een traditioneel hoge tewerkstelling van vrouwen. Vanaf december 1943 hadden confectiebedrijven een tekort aan naaisters en stiksters, de wasserijen vonden geen wasvrouwen. Ook in de voedingssector, in de sector van het huispersoneel (meiden en werkvrouwen) en in de kantoorbranche (bedienden), overal overtrof de vraag het

aanbod⁷⁰. De bezettingsmacht kon in volle oorlogstijd moeilijk anders dan maatregelen treffen. Er werd een grootschalige actie op touw gezet om alle jonge ongehuwde vrouwen aan het werk te zetten in het binnenland⁷¹.

Het Arbeidsambt ging actief op zoek naar extra werkkrachten en probeerde greep te krijgen op de ‘reserve’ aan vrouwelijke werkkrachten : ongehuwde meisjes en vrouwen geboren tussen 1908 en 1924. Vanaf december 1943 bezocht de *Abteilung Arbeitseinsatz* van de FK de gemeentebesturen op zoek naar de namen van alle ongehuwde vrouwen tussen 18 en 25 jaar. Die vrouwen werden nadien op de FK uitgenodigd. Indien zij al tewerkgesteld waren, moesten zij een door het AA vooraf gehomologeerd attest voorleggen aan de FK. Meisjes, die niet werkten en die door de FK niet vrijgesteld werden van tewerkstelling, werden door een geneesheer gekeurd om na te gaan of ze geschikt waren voor de inzet in een *Rüstungsbetrieb*. Bij een positief resultaat werden zij door de FK rechtstreeks toegewezen aan bepaalde bedrijven. Dit gebeurde met een formulier waarvan het AA een afschrift ontving. Deze praktijk was een trendbreuk met het verleden, tot dan verwezen alle bedrijven de kandidaten door naar het AA met een gewone opdracht op naam. Geen enkel meisje dat door de FK aan

69. HANNES ALGOED, *De sociale wetgeving tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, masterscriptie, UGent, 2009, p. 133. 70. RABW, A5, *Archiefbundel 3, Dienstorders en weekverslagen*, Maandverslag betreffende het arbeidsbestel van december tot augustus 1943. 71. RABW, A5, *Archiefbundel 3, Dienstorders en weekverslagen*, Weekverslag van de 50^e week.

een bedrijf was toegewezen mocht ontslagen worden zonder voorafgaand akkoord van de FK. Het AA kreeg het verbod opgelegd nog te bemiddelen voor meisjes tussen 18 en 25 jaar die nog niet gewerkt hadden, tenzij met toelating van het FK. Het FK nam deze maatregel omdat veel meisjes, die door hen aan een bepaald bedrijf toegewezen werden, vlug naar het AA stapten om er gewoon bemiddeld te worden, zo ontlieden zij de opgedrongen tewerkstelling⁷².

Erich Reitz plukte de vruchten van dat strakker bemiddelingsbeleid. In juli 1944 was Reitz dringend op zoek naar 200 naaisters, 95 kleermakers, 18 strijksters en 6 poetsvrouwen. Het FK 520 schoot ter hulp en stelde voor om meisjes die de vak- of beroepsschool hadden verlaten en die vertrouwd waren met naaiwerk, rechtstreeks toe te wijzen aan *E. Uniformwerke Reitz*. Bovendien mocht Reitz andere kleermakersbedrijven afschuimen als de behoefte aan kleermakers niet spontaan kon ingevuld worden door jonge kandidaten⁷³.

III. Een megalomane adept van de Führer

Het economisch en maatschappelijk belang van de uniformfabriek Reitz tijdens de Tweede Wereldoorlog mag – als we de situatie vanuit

het criterium tewerkstelling bekijken – niet worden onderschat. We zagen dat de *E. Reitz Uniformwerke* door de aard van de productie een bedrijf met significant veel werknemers was. Bedrijfseigenaar Erich Reitz was een aanhanger van het nationaal-socialisme. Hij was lid van de NSDAP en *Ortsgruppenleiter* in Wuppertal. Volgens Reitz “*stünde die Partei über der Wehrmacht*”⁷⁴. Bovendien was hij lid van de adviescommissie van de vakgroep Uniformindustrie in Duitsland. Hij ambieerde om voorzitter te worden van een vergelijkbare commissie voor het Belgische grondgebied, maar de oprichting van een dergelijk bedrijfspgilde vond nooit plaats. Reitz voelde zich een *politischer Soldat* en stond dag en nacht in dienst van de overwinning van Duitsland.

In de *Uniformwerke* werden uniformen en andere kledingstukken (mutsen, gewatteerde vesten,...) in loonarbeid gemaakt voor alle Duitse legerafdelingen : *Heer, Luftwaffe* en *Kriegsmarine*. Het bedrijf was dus een pijler van de Duitse oorlogseconomie⁷⁵. Binnen de categorie ‘uniformen en ander uitrustingsmateriaal’ was Reitz in 1942 in België de grootste leverancier van de *Wehrmacht* met een totaalbedrag van 131.122.375 Belgische frank of 12 % van alle leveringen. Binnen dat segment van de oorlogseconomie werkten 619 ondernemingen. Zij realiseerden een

72. RABW, A5, Archiefbundel 164, *Allerhande bescheiden*, Brief bemiddeling van vrouwen in het binnenland aan de afdeling ‘*Arbeitseinsatz*’ op 10.12.1943. 73. RABW, A5, Archiefbundel 158, *Verslagen en statistieken*, Document van de ‘*Verwaltungschef*’ van FK 520 (‘*Deutsche Arbeitseinsatzdienststelle*’) aan het Arbeidsambt Antwerpen op 14.7.1944. 74. CARAN, AJ⁹⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 2, 3. 75. CARAN, AJ⁹⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 2, 5.

*Naaisters aan de slag in een atelier van de Reitz Uniformwerke.
(Foto SOMA nr. 3405)*

totale omzet van 1.087.120.942,08 Belgische frank of gemiddeld 1.756.254 Belgische frank per bedrijf⁷⁶. De hoofdopdrachtgever van Reitz was het *Heeresbekleidungsamt* Hannover, maar er stroomden ook opdrachten binnen voor de *Ausrüstungsstelle* van de OT, de SS en andere autoriteiten⁷⁷. In opdracht van het *Feldbekleidungsamt* van de *Luftwaffe* te Brussel werd ook civiele kleding genaaid voor steden en regio's uit het thuisland die door bommen waren beschadigd⁷⁸. De stoffen en de benodigdheden werden steeds door de opdrachtgever geleverd⁷⁹. De *Uniformwerke* was een zuiver verwerkend bedrijf en alleen uitzonderlijk – bijvoorbeeld na diefstal – werden het garen en de voeringstoffen door de firma zelf aangekocht.

Als adept van het *Führer*-principe, liet Erich Reitz overal in de uniformfabriek foto's en bustes plaatsen, niet van Hitler maar van zichzelf. Het bedrijf werd 'opgefleurd' met zijn portretten, versierd met vlaggen en bloemen en van 's morgens tot 's avonds feestelijk verlicht. Geïnspireerd door het *Führer*-principe nam Reitz de volledige leiding van de *Uniformwerke* op zich: enkel hij bezat een volmacht om te ondertekenen. Er waren wel *Amtsleiders* die in de verschillende

afdelingen de productie aanstuurden, maar zij hadden geen bevoegdheid om het bedrijf te besturen⁸⁰. Bovendien was er – tot grote ergernis van verschillende Duitse diensten in bezet België – een groot verloop onder het leidinggevend personeel en bijgevolg een gebrek aan eenduidigheid⁸¹. Het gemis aan 'bekwame' leidinggevende figuren en de constante wissels in de bestuursploeg, bezorgden Reitz een goed alibi om bepaalde verzoeken van de militaire diensten te negeren of om de schuld van bepaalde voorvallen op de schouders van een andere te leggen⁸².

H. De Grootte – een ex-werknemer van Reitz – bevestigde het gebrek aan een efficiënte bedrijfsorganisatie. De Grootte was een Vlaming met een diploma van accountant. Voor zijn aanstelling bij Reitz werkte hij 25 jaar als (hoofd)boekhouder en accountant in de handel, de nijverheid, de verzekering en de maritieme sector. Hij kende en onderschreef de doelstellingen van de nieuwe economische orde en was beschermend lid van de SS, lid van de DeVlag en een werver voor de *Waffen-SS*. Hoewel De Grootte's politieke houding werd gekenmerkt door *Deutschfreundlichkeit* was hij toch van mening dat Reitz handelde als een despoot. Het feit dat De Grootte

76. SOMA/CEGES, AA 1912 (173), *Economische documentatie*, Leveringen aan de 'Wehrmacht', 4^e trimester 1942. 77. Dienst Archieven (Justitiepaleis), *Sectie Incivisme*, Dossier n° 771/45 (*E. Reitz Uniformwerke*), Opdrachtenopvolging uit 1944. 78. CARAN, AJ⁴⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 5. 79. CARAN, AJ⁴⁰ 96, Bericht van het deviezenonderzoek over de firma E. Reitz. 80. CARAN, AJ⁴⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 2, 4, 5, 13. 81. CARAN, AJ⁴⁰ 83, *Bureau 7, textiles, Entreprises diverses*, Reitz, Brief uitgaande van de firma E. Reitz *Uniformwerke* aan de *Militärverwaltungschef – Referat Textil* op 22.10.1943. 82. CARAN, AJ⁴⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 3.

door Reitz was ontslagen – omdat, zoals De Groote zelf beweerde, de fouten van de heer Reitz op zijn rug werden geschoven –, maakte dat hij een nogal uitgesproken mening had over de bedrijfsvoering bij de *Uniformwerke*. Volgens hem werden er alleen onbevoegden aangesteld en zodoende werden verantwoordelijkheden stelselmatig geweerd. Zo figureerde er een tweeling, “die *Fräulein des Herrn Reitz*”, als leidsters “*der Amter ‘Personal’ und ‘Organisation’*”. Deze twee juffrouwen, amper 20 jaar oud en zonder enige ervaring, waren volgens De Groote het beste bewijs “hoever men het in de firma E.R.U. [*E. Reitz Uniformwerke*] kon brengen mits speciale bevoegdheden. Reitz spotte zo met de enige ervaren mensen die hij nog in zijn bedrijf had”⁸³. Bovendien vond De Groote de arbeidsomstandigheden bij de uniformfabriek ronduit slecht. In 1943 stelde hij dat de firma “in duitse en vlaamse middens ene droeve vermaardheid verworven [had] door de wanorganisatie op wirtschaftlich en sociaal gebied”.

Naast de chaos op organisatorisch en financieel gebied was er ook sprake van sociale wantoestanden. De firma Reitz, aldus H. De Groote, was “het toonbeeld ener plutokratische instelling voor wat lonen en arbeidsvoorwaarden betreft. Voor de galerij bluf en in werkelijkheid de slechtste toestanden. Het heeft mij immer tegen de

borst gestoten te moeten middagmalen in een luxueus casino wanneer voor de arbeiders geen verbetering te bekomen was, hun refer is een ware stal en alle verbetering wordt systematisch geweerd. Lonen worden willekeurig uitbetaald, oudere werklieden van eerstaf in het bedrijf verdienen minder dan jonge arbeiders die pas in het bedrijf komen, enz. ERU ligt overhoop met de Unie der Hand en Geestesarbeiders, ERU ligt overhoop met DeVlag, ERU ligt overhoop met alles wat geroepen is om de arbeidsvoorwaarden te verbeteren. Ondanks de heersende wanorde, ondanks het slechts overzicht, ondanks het slecht financieel beheer mag men echter niet wanhopen dat het ERU bedrijf nog eenmaal een “*Musterbetrieb*” wordt. Immers het jaar 1943 – alhoewel er geen geld voorhanden was voor nieuwjaarsgiften of Wijnachtspaketen – wordt afgesloten in ene apotheose van beloften voor het jaar 1944”⁸⁴. Volgens De Groote zou men boekdelen kunnen schrijven over de tekortkomingen bij Reitz, het zat hem bijzonder dwars dat de dienst boekhouding – de dienst waar hij had gewerkt – bewust vierkant draaide.

IV. Een koppige einzelganger

De vraag rijst waarom een Duitse ondernemer – die louter in loonarbeid uniformen vervaardigde voor de Duitse *Wehrmacht* – naar België kwam? Het was toch logischer

83. CARAN, *AJ*⁹⁰ 96, Brief van H. De Groote op 5.1.1944 over *E. Reitz Uniformwerke*.

84. CARAN, *AJ*⁹⁰ 96, Brief van H. De Groote over *E. Reitz Uniformwerke*.

dat de uniformen in Duitsland werden geproduceerd? Dat er geen overbodige transportkosten werden gemaakt? Verschillende redenen zullen wellicht een rol gespeeld hebben bij de beslissing van Erich Reitz om zich in België te vestigen. Vooreerst hadden de gebroeders Reitz vaak zakelijke meningsverschillen, waardoor Erich meer en meer verlangde om een ‘eigen’ bedrijf op te richten⁸⁵. Een andere drijfveer om naar België te verhuizen was het feit dat de Duitse economie werd geconfronteerd met de grenzen van haar productie. Er was een tekort aan geïmporteerde grondstoffen en werkrachten⁸⁶. Er werd een dirigistisch meerjarenplan voorgeschreven. “*The New Plan, which effectively regulated the access of each and every German firm to foreign raw materials, created a substantial new bureaucracy, which controlled the vital functions of a large slice of German industry*”⁸⁷.

In 1940 lanceerde de Duitse bureaucratie het voorstel om de binnenlandse productiecapaciteit te reserveren voor de wapeningsindustrie, met o.a. de bouw van vliegtuigen, onderzeeërs en pantserwagens. Firma’s uit de oorlogseconomie, genoten een bevoorrechte status bij de verdeling van de schaarse grondstoffen. Zij konden bovendien

fors factureren en arbeiders lokken met royale loonsverhogingen⁸⁸. Het gevolg was dat bedrijven die niet in de wapeningsindustrie werkten het moeilijk kregen om grondstoffen en werkrachten aan te trekken. Ook de Duitse confectie-industrie werd bij het uitbreken van de oorlog getroffen door een heleboel bezuinigingen. Daarom achtte Erich Reitz het opportuun zich in België te vestigen⁸⁹.

Erich Reitz kwam naast zijn ideologische overweging ook naar België met het oog op financiële winst en op materiële voordelen. Hij wou geld verdienen en liefst zoveel mogelijk. De persoonlijke ruzie met zijn broer, het tekort aan werkrachten in Duitsland in *kriegswichtige* sectoren, de lagere lonen en huurprijzen in België en zijn expansiedrang waren allemaal argumenten die een verhuis aantrekkelijk maakten. Dat de Belgische arbeidsvoorwaarden voor de bedrijfstak “Kleding en Confectie” – vanuit het perspectief van de werkgever – veel gunstiger waren dan in eigen land, was wellicht zijn hoofdmotief⁹⁰.

De werking en de structuur van de Duitse economie waren niet zo gunstig meer voor een kapitalistische fabrikant. Vanaf het

85. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 5, 15. 86. TIM MASON, “Het primaat van de politiek: politiek en economie in het nationaal-socialisme”, in *Over het fascisme*, Amsterdam, 1977 (1), p. 78. 87. ADAM TOOZE, *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi-Economy*, London, 2006, p. 106. 88. TIM MASON, “Het primaat van de politiek...”, p. 78. 89. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 5, 15. 90. CARAN, *AJ⁴⁰ 83 (8)*, Brief van *Militärbefehlshaber ChMV Wi/Gen* op 14/9/1943 aan *Referat I/7 Textil*.

moment dat Hitler aan de macht kwam, werd het Duitse economische systeem door elkaar geschud. “*The first years of Hitler’s regime saw the imposition of a series of controls on German business that were unprecedented in peacetime history*”⁹¹. Al op 6 mei 1933 werden de vrije vakverenigingen ontbonden en vervangen door het *Deutsche Arbeitsfront*⁹². Het *Arbeitsfront* stond volledig onder controle van de nazi’s en verenigde de werkgevers en werknemers in één organisatie⁹³. Met de nationale arbeidswet van 1934 organiseerde men het bedrijfsleven volgens het *Führer*-principe. De werkgever was de leider van de onderneming en nam – ook in het theoretische belang van de werknemers – alle beslissingen die met de bedrijfsvoering te maken hadden. De werknemers vormden de *Gefolgschaft*, het waren ‘soldaten van de arbeid’. Een andere regulerende maatregel in februari 1934 was de invoering van het verplichte werkboekje voor iedere werknemer. In november 1934 werd de Duitse economie ingedeeld in *Reichsgruppen*⁹⁴. Duitsland kende vanaf dat moment een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met verplicht lidmaatschap waarin enkel de patroons vertegenwoordigd

waren⁹⁵. Tot zover speelden de maatregelen misschien nog in het voordeel van de werkgever, maar “door middel van de ‘*ständische Organisation*’ van de Duitse economie, versterkte het nationaal-socialisme haar greep op het economische leven”⁹⁶. Het liberale economische systeem werd door de nationaal-socialisten omgebogen naar een door de overheid geplande en gereguleerde economische ordening, maar zonder uitschakeling van de particuliere eigendom⁹⁷. Vanaf 1936 was de relatieve autonomie van het Duitse bedrijfsleven volledig verdwenen⁹⁸.

Op politiek vlak werd Hitlers bewind gekenmerkt door een absolutistisch-autoritair bewind : de parlementaire controle werd vernietigd, de pers gemuillband, de Duitse eenheidsstaat opgelegd, de politieke partijen en de vakverenigingen ontbonden. Het nationaal-socialistisch regime had de macht en de absolutistische uitoefening daarvan volledig op zich genomen en oefende ook invloed uit op het economische leven, in die mate zelfs dat de ‘oren en ogen’ van de partij tot in het kleinste bedrijf aanwezig waren. Het staatsdirigisme en de ondergeschiktheid

91. ADAM TOOZE, *The Wages of Destruction...*, p. 106. 92. TIM MASON, *Social Policy in the Third Reich, the working class and the “National Community”, 1818-1939*, Oxford, 1993, p. 88-89. 93. DIRK LUYTEN, *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België*, Brussel, 1996, p. 8. 94. TIM MASON, “The origins of the organization of national labour of 20 January 1935”, in TIM MASON, *Nazism, fascism and the working class*, Cambridge, 1995, p. 80; HENK VAN CAPELLE, *De Nazi-economie : de economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland*, Assen, 1978, p. 119-120. 95. DIRK LUYTEN, *Ideologisch debat en politieke strijd...*, p. 8. 96. HENK VAN CAPELLE, *De Nazi-economie...*, p. 121. 97. ADAM TOOZE, *The Wages of Destruction...*, p. 112. 98. DIRK LUYTEN, *Ideologisch debat en politieke strijd...*, p. 8.

Voorgesneden patronen worden in de Reitz Uniformwerke vakkundig tot uniformen aaneengenaaid. (Foto's SOMA nrs. 3387, 3412)

van de economie aan de politiek maakten het de ondernemers niet gemakkelijk. In de toenmalige Duitse economie ging het vooral om prijsbeheersing, de beheersing van de arbeid en van de lonen, de greep op de winsten, het rendement van de investeringen, de controle van de buitenlandse handel en van de directe economische activiteiten van de staat⁹⁹. De nazi-partij nam alle beslissingen¹⁰⁰. “*The state acted with a far greater degree of authority and independence than ever before. Under the slogan of the ‘strong state’, the ministerial bureaucracy fashioned a new national structure of economic regulation*”¹⁰¹.

Ook in België zag de militaire bezetter het als zijn taak om de Belgische economie te ordenen volgens het corporatistische stelsel en Erich Reitz moest daar – in principe – rekening mee houden. Men wou de economie van het bezette gebied zoveel als mogelijk inzetten voor het Rijk¹⁰². In de zomer van 1940 werden in samenwerking met de Belgische werkgevers de *Warenstellen* opgericht. Deze *Warenstellen* werden georganiseerd per product en beslisten over de verdeling van de grondstoffen per sector. Achteraf is gebleken dat deze beroepscentrales weinig impact en

betekenis hadden¹⁰³. Vanaf 10 februari 1941 werd de bewegingsvrijheid van de Belgische ondernemers drastisch ingeperkt door de oprichting van ‘groepen’ per sector. Op deze manier werd het Belgische bedrijfsleven geordend en genuilkorfd, zo kon de bezetter het Belgische productieapparaat beter afstemmen op de Duitse economie¹⁰⁴.

Bepaalde sectoren kampten met een nijpend tekort aan grondstoffen en legden noodgedwongen contingenten op. Sommige grondstoffen waren niet meer verkrijgbaar op de vrije markt¹⁰⁵. Zo stond de volledige textielindustrie vanaf november 1940 onder controle van de Belgische Textielcentrale die de opdrachten, de grondstoffen en de energie verdeelde¹⁰⁶. Door het tekort aan grondstoffen en aan steenkool werd er voor de textielsector een stelsel van contingentering ingevoerd¹⁰⁷. Bovendien ging de Textielcentrale over tot concentraties om de productie zo rationeel als mogelijk te organiseren. Bepaalde bedrijven werden stilgelegd en hun productie werd overgeheveld naar andere, meer rendabele ondernemingen. Om de pijn enigszins te verzachten, werd een compensatiesysteem uitgewerkt. Stilgelegde bedrijven ontvingen

99. HENK VAN CAPELLE, *De Nazi-economie...*, p. 117, 121. 100. DIRK LUYTEN, *Ideologisch debat en politieke strijd...*, p. 8. 101. ADAM TOOZE, *The Wages of Destruction...*, p. 112. 102. MARCUS WUNDERLE, *L'économie belge sous l'occupation vue par les autorités allemandes à travers les archives de la Deutsche Revisions- und Treuhand AG et du Devisenschutzkommando*, licverh., ULB, 1992, p. 2. 103. DIRK LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking...*, p. 112, 150. 104. HANNES ALGOED, *De sociale wetgeving...*, p. 84. 105. DIRK LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking...*, p. 1996, 101. 106. BART DE WILDE, *Witte boorden, blauwe kielen. Patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19^e en 20^e eeuw*, Gent, 1997, p. 37. 107. DIRK LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking...*, p. 175.

een vergoeding die betaald werd door de nog producerende concurrenten¹⁰⁸. Maar de bedrijfsgroepering “Kleding en Confectie” – en dus de *E. Reitz Uniformwerke* – ontsnapte aan de contingentering¹⁰⁹. Toch stipuleerde het besluit van oktober 1943 dat het compensatiestelsel in de textielnijverheid invoerde, dat alle hoofd- en vakleden (dus ook de niet gecontingenteerde vakgroep “Kleding en Confectie”) een bijdrage moesten betalen aan de compensatiekas¹¹⁰. “Omdat de firma Reitz, de grootste confectiefabriek in België is, moet zij dus een grote bijdrage ten gunste van de stilgelegde Belgische confectiebedrijven invoeren”, stelde de Textielcentrale. Maar de firma Reitz verzette zich tegen deze beslissing, zowel om bedrijfseconomische als om politieke redenen. Reitz voelde zich als Duitse onderneming niet onderworpen aan het Belgische systeem van beroepscentrales¹¹¹.

Erich Reitz voelde zich niet aangesproken om zich blindelings in te schakelen in de nieuwe economische ordening van bezet België. De *Uniformwerke* stond vrij machtig omdat het de grondstoffen rechtstreeks van de opdrachtgevers uit Berlijn ontving. Reitz, een indringer in de Belgische markt, was niet afhankelijk van deze markt voor grondstoffen

en kon zich op die manier gemakkelijk onttrekken aan de regulering van de Belgische arbeidsmarkt. De uniformfabriek was dus een geduchte concurrent voor de Belgische markt. In februari 1943 tekende de Textielcentrale dan ook krachtig protest aan tegen de activiteiten van “het Duitse reuzenbedrijf Reitz Uniformwerke”. Twee zaken zaten de sectie “Kleding en Confectie” dwars. Enerzijds voerde Reitz loonorders uit van Duitse diensten in België en ontnam op die manier een belangrijke bron van inkomsten van de Belgische, nationale confectienijverheid. Anderzijds slorpte Reitz verschillende Belgische ondernemingen op!¹¹².

V. Ongeoorloofd, zelfs voor de Duitse bezetter. Is dit nationaal-socialisme ?

Erich Reitz deed geen enkele moeite om de verordeningen en richtlijnen voor de ordening van de economische ruimte in België stipt na te leven. Dat was niet naar de zin van de *Wirtschaftsabteilung* van de *Militärbefehlshaber*. Ze vonden Reitz een hinderlijke stoorzender, vooral omdat de firma zich aan de controle van de

108. IDEM, *Burgers boven elke verdenking*, p. 188. 109. SOMA/CEGES, AA 1190, *Persoonsarchieven*, Documenten Willems betreffende Gentse textielindustrie: Hoofdgroepering, *Warenstellen*, Federatie (1940-1944). 110. CARAN, AJ⁴⁰ 83, *Moniteur Belge* nr. 295 op 22.10.1943, Besluit houdende instelling van een compensatiestelsel in de textielnijverheid. 111. CARAN, AJ⁴⁰ 83, Brief van de *Militärbefehlshaber* ChMV Textil aan groep X 109/43, Dr. Comes op 29.10.1943. 112. ARA, *Archief Textielcentrale, bundel circulaires (niet geïnventariseerd)*, Algemene economische toestand voor de maand februari 1943.

bevoegde diensten onttrok¹¹³. “*Sie glaubt, hier im Ausland unkontrolliert schalten und walten zu können und sich einer straffen Wirtschaftsordnung, wie man sie in Reich gewöhnt ist, entziehen zu können*”. Reitz wou dus letterlijk ontsnappen aan de wurggreep van de economische ordening in Duitsland en ongecontroleerd kunnen ‘regeren en heersen’ vanuit de veronderstelling dat hij als Duitse ondernemer in België enkel rekenschap verschuldigd was aan het Rijk en niet aan de Belgische autoriteiten. Hoewel Reitz een zeer belangrijke leverancier was van het Duitse leger kon dit volgens de economische afdeling van de *Militärbefehlshaber* op geen enkele manier de werkwijze van de firma in België rechtvaardigen¹¹⁴.

Daarom werd in oktober 1943 een grondige bedrijfscontrole uitgevoerd op bevel van de bevoegde militaire diensten. De organisatie en de algemene werking van het bedrijf werden diepgaand onder de loep genomen¹¹⁵. Volgens het *Referat Betriebskontrollen* van de *Wirtschaftsabteilung* waren de resultaten van de doorlichting bij Reitz ophefmakend. Erich Reitz bleek een echte vakman en een goede organisator te zijn maar de manier

waarop zijn bedrijf functioneerde lokte veel bezwaar en protest uit. Er was een gebrek aan discipline : “*Das Geschäftsgebaren liegt an der Grenze zwischen gesunder Aktivität und Erscheinungen, wie sie eine Scheinblüte im und nach dem ersten Weltkrieg zeitigte*”¹¹⁶.

Een eerste punt van kritiek was dat Reitz niet ingeschreven was in het Belgische of Duitse handelsregister¹¹⁷. Bovendien weigerde Reitz lid te worden van een Belgische of Duitse vakorganisatie¹¹⁸. Volgens de Belgische wetten vielen alle in België gevestigde ondernemingen – dus ook de buitenlandse – onder de verplichting zich aan te sluiten bij een passende vakorganisatie¹¹⁹. De *Militärbefehlshaber* had immers beslist dat bedrijven zich of naar het Belgische recht moesten inschrijven met dus een bijdrageplicht aan de Belgische vakorganisaties, of zich lieten inschrijven als Duitse firma, maar dan met een contributieplicht in de *Heimat*. In dit laatste scenario werden de in België gelegen productieplaatsen als buitendiensten van het Duitse moederbedrijf beschouwd¹²⁰. Reitz was dus in principe onderworpen aan het lidmaatschap van de hoofdgroepering Textielindustrie en de Belgische *Warenstelle*

113. CARAN, *AJ⁴⁰ 83 (8)*, Brief van *Militärbefehlshaber ChMV Wi/Gen* op 14 september 1943 aan *Referat I/7 Textil*. 114. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Brief uitgaande van de *ChMV Referat Textil* aan *Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft Referat Betriebskontrollen* op 7.9.1943. 115. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 1. 116. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 28. 117. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Bericht van het deviezenonderzoek over de firma E. Reitz. 118. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (8)*, Tussenbericht onderzoek *E. Reitz-Uniformwerke*, hoofdadministratie Antwerpen door Bachmann, Neumann in november/december 1943. 119. CARAN, *AJ⁴⁰ 83 (8)*, Brief van *Militärbefehlshaber ChMV Wi/Gen* op 14 september 1943 aan *Referat I/7 Textil*. 120. CARAN, *AJ⁴⁰ 83*, Brief van de *Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich, Gruppe Textil I/7* aan *Wirtschaftsgruppe Bekleidungsindustrie* op 15.12.1943.

*Textil*¹²¹. Het uniformbedrijf moest – net zoals elk ander confectiebedrijf op Belgische bodem – een bijdrage betalen en tweemaandelijks rapporteren over de voorraadbewegingen, de productie, de arbeidskrachten,...¹²².

Maar Erich Reitz weigerde halsstarrig deze duidelijke verplichtingen na te leven, hij was van oordeel dat de geheimhouding van de geproduceerde massa van de *Uniformwerke* gerechtvaardigd was om spionage te voorkomen¹²³. Ten tweede stelde Reitz dat een Duitse firma zich niet moest onderwerpen aan Belgische organisaties¹²⁴. Vooral het feit dat de leider van het Belgische vakverbond door de *Sicherheitsdienst* in Antwerpen als onbetrouwbaar werd bestempeld, was doorslaggevend voor zijn weigering van aansluiting bij de Belgische vakvereniging¹²⁵; De redenen die Reitz aangaf werden door de militaire diensten afgedaan als – *abwegig* – fout en onjuist, “*weil die Firma Reitz bestrebt ist, nach allen Seiten hin unkontrolliert zu arbeiten*”¹²⁶. De hoofdgroepering Textiel was verwonderd dat “een onderneming, die onder Duitse leiding staat en zeker goed

op de hoogte is van de verhoudingen die tussen de leden van een bedrijfstak en hun beroepsorganisatie moeten bestaan, zulk een nalatigheid betuigt in het vervullen van haar verplichtingen”¹²⁷.

Door de starre houding van Erich Reitz en zijn weigering om uitvoerig te rapporteren over de werking van zijn bedrijf, kenden vele militaire diensten, bijvoorbeeld het *Referat Arbeitseinsatz*, deze onderneming überhaupt niet. Hoewel deze fabriek met meer dan 4.000 werknemers toen de grootste uniformproducent in België was, kon ze niet worden geregistreerd en kon men er bijgevolg geen rekening mee houden bij de officiële verdeling van de grondstoffen en de regeling van de lonen. De eigengereide houding en het feit dat de productie van Reitz niet in de algemene Belgische productie was ingekapseld, dwong de firma lange tijd om zich te bevoorraden op de zwarte markt, o.a. voor kolen¹²⁸. Ook andere bedrijfsmaterialen, naaigaren, naaimachines, timmerhout, verfwaren, ijzer, staal, koper, en zink,... werden binnen het illegale circuit

121w. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 9. 122. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96, Brief uitgaande van de *ChMV Ref Textil* aan *Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft Referat Betriebskontrollen* op 7.9.1943. 123. CARAN, *AJ*⁴⁰ 83, Afschrift *Wirtschaftsgruppe Bekleidungsindustrie – Hauptabteilung I: Verwaltung-Berlijn* aan de *Militärbefehlshaber* op 16.8.1943. 124. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96 (1), Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 9. 125. CARAN, *AJ*⁴⁰ 83, Afschrift *Wirtschaftsgruppe Bekleidungsindustrie – Hauptabteilung I: Verwaltung-Berlijn* aan de *Militärbefehlshaber* op 16.8.1943. 126. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96, Brief uitgaande van de *ChMV Referat Textil* aan *Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft Referat Betriebskontrollen* op 7.9.1943. 127. CARAN, *AJ*⁴⁰ 83, Brief van de Hoofdgroep Textiel aan *Textil-Referat* van de *Militärbefehlshaber* op 15.11.1943. 128. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96, Nota op prijsonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz.

Karel Verwilghen, secretaris-generaal van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg, in gesprek met een metselaar. Onder Verwilghens bevoegdheid werd de Nationale Dienst voor Arbeid en Toezicht (NDAT) op 10 april 1940 omgevormd tot het Rijksarbeidsambt (RAA). (Foto SOMA nr. 164705)

aangekocht¹²⁹. Dat was ook het geval voor de aanschaf van levens- en genotsmiddelen ten behoeve van de ‘bedrijfskantine’¹³⁰. Reitz versterkte dus de zwarte markt, ten nadele van de gemeenschap. Hij onttrok op die manier schaarse grondstoffen en materialen uit het witte circuit ten nadele van belangrijkere oorlogsbedrijven. Maar vanaf 1943 was de *Uniformwerke* toch genoodzaakt de hulp van de Belgische vakorganisaties in te roepen, omdat men op de zwarte markt geen geschikte leverancier meer vond die kolen tegen een redelijke prijs verkocht¹³¹.

Naast het feit dat Erich Reitz niet ingeschreven was in een handelsregister, noch lid was van een vakorganisatie, bracht de gedwongen bedrijfsaudit ook een tweede punt van kritiek aan het licht : de *Uniformwerke* werd zonder bouwvergunning of goedkeuring van de Duitse militaire diensten gebouwd en uitgebreid. De hoofdvestiging in Merksem, Bramtocostraat 2, was tot juli 1942 de enige productieplaats van Reitz. Er werden veel renovatiewerken uitgevoerd en omvangrijke bijgebouwen opgericht¹³². In Merksem werden een gemeenschappelijke eetruimte, een casino/recreatiehuis, een bureau voor de hoofdadministratie en de boekhouding,

een opslagplaats, houten barakken en een schuilkelder aangebouwd¹³³. Daarnaast richtte men in Antwerpen bijgebouwen op zoals een gastenverblijf, een garage, een voedingskantoor, verschillende magazijnen, een werkplaats voor het herstel van machines, een villa voor de familie Reitz en een herstellingsoord. In de zomer van 1942 werden in België een aantal satellietbedrijfjes van Reitz opgericht of opgeslorpt¹³⁴. Er waren 8 productiehuizen : telkens 1 in Sint-Niklaas, Waregem, Erembodegem, Braine-le-Comte, Gent, Herentals en twee in Antwerpen. Reitz was een indringer in de Belgische markt maar was geen eigenaar van Belgisch vastgoed. Hij huurde alle bedrijfspanden, magazijnen, garages, burelen en woningen. Van de Gentse Textiefabriek *S.A. Gandcia* – die werd overgenomen in januari 1942 – bezat Reitz 98 % van de aandelen¹³⁵.

In Viersen (*Rheinland*) stichtte Erich Reitz een BVBA, ‘*Zentralhotel*’, waar zijn medewerkers en familieleden konden overnachten als ze reisden tussen het westen en oosten. Reitz had nog buitendiensten en kantoren te Berlijn, Wuppertal-Langerfeld en Parijs. De fabriek breidde ook uit in oostelijke richting. Vanaf juli 1942 was er in Vilnius (Wilna,

129. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Brief uitgaande van de *ChMV Ref Textil* aan *Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft Referat Betriebskontrollen* op 7.9.1943. 130. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 9, 28. 131. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Nota op prijsonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz. 132. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 25, 27. 133. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Notitie voor de heer Lache betreffende de inlichtingen over de om- en bijgebouwen op 1.11.1941 over alle vestigingen door *Amt 21 Bauten*, op 4.11.1943. 134. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 7, 26. 135. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (8)*, Tussenbericht onderzoek *E. Reitz-Uniformwerke*, hoofdadministratie Antwerpen door Bachmann, Neumann in november/december 1943.

Litouwen) een productieafdeling actief, die hoofdzakelijk dienst deed als herstelatelier voor beschadigde militaire kleding. In augustus-september 1943 opende Reitz een vestiging te Przemyśl (Prömsl, Generaal Gouvernement) en te Karlovy Vary (Karlsbad, Tsjechië, Oost-Sudetenland)¹³⁶.

Erich Reitz ging zijn eigengereide gang. Alleen voor de vestigingen in Vilnius (Wilna) en Przemyśl (Prömsl) kreeg hij van de bevoegde instanties een officieel akkoord om er een fabriek te openen. Bij de oprichting van productiefabrieken in België werd er “*grundsätzlich auf eigene Faust gehandelt*”¹³⁷. Zoals reeds gezegd wachtte Reitz niet op een vergunning van de *Militärbefehlshaber* om zich in Merksem te vestigen. Ook bij de opstart van de andere Belgische afdelingen handelde Reitz zonder goedkeuring van de militaire diensten. Met de aankoop, de pacht of de stichting van verschillende filiaalbedrijven in het ambtsgebied van de *Militärverwaltung* lapte Reitz het verbod “van oprichting en uitbreiding van een onderneming” van 30 maart 1942 aan zijn laars¹³⁸.

Erich Reitz zelf stelde dat, als hij op die goedkeuringen had moeten wachten, het zo

lang zou geduurd hebben, “*daß er heute noch in Deutschland säße*”. Bovendien legitimeerde Reitz zijn expansiedrift met de nood van decentralisatie van zijn productiecapaciteit om schade door bombardementen te spreiden. Dit argument werd door de bedrijfsrevisoren van de *Militärverwaltung* niet aanvaard. Het was zeer ongeloofwaardig omdat deze richtlijn tot decentralisatie pas eind mei, begin juni 1943 werd afgekondigd¹³⁹. Ten slotte rechtvaardigde Reitz zijn nieuwe investeringen door te verwijzen naar de terugval van de productie in het Duitse moederhuis te Wuppertal¹⁴⁰. Maar volgens het *Referat Textil* van de *Militärverwaltung* buitte Reitz het verlies van de firma in Wuppertal uit, om zich in België verder te kunnen uitbreiden¹⁴¹. De voortdurende uitbreiding was dan ook een “*an Verschwendung grenzende äußere Aufmachung*” van een enkeling, Reitz¹⁴².

Een derde punt van kritiek was het feit dat Erich Reitz er niet voor terug schrikte om ongeoorloofde methodes te gebruiken. Deze praktijken werden door de *Militärbefehlshaber* afgekeurd omdat ze het Duitse imago bij de Belgische autoriteiten beschadigden¹⁴³. Bij een poging tot overname van een aantal Belgische firma's in Turnhout in mei 1943 dreigde Reitz met een inbeslagname zonder

136. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 7-8. 137. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 8-25. 138. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (8)*, Nota van de *ChMV Wi-Abtlg. Gruppe X* op 19.2.1944 betreft de firma E. Reitz, *Uniformwerke* in Antwerpen. 139. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 25. 140. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Brief uitgaande van de *ChMV Referat Textil* aan *Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft Referat Betriebskontrollen* op 7.9.1943. 141. CARAN, *AJ⁴⁰ 83 (1)*, Brief uitgaande van de *ChMV Referat Textil* aan het *Referat I/10* op 9 september 1943. 142. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 15. 143. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Brief uitgaande van de *ChMV Referat Textil* aan *Gruppe I Gewerbliche Wirtschaft Referat Betriebskontrollen* op 7.9.1943.

vergoeding¹⁴⁴. Een doorn in het oog was het niet-betalen van sociale verzekeringsbijdragen en de aanwending van deze middelen om het bedrijf uit te breiden¹⁴⁵. Op 31 december 1942 had Reitz bij de Belgische Centrale Repartitiekas voor sociale bijdragen van de werknemers een openstaande schuld van RM 364.459,58 staan¹⁴⁶. Ook het geld van de gemeenschapskas ter waarde van RM 12.059,12 werd misbruikt. Deze kas werd gespekt met boetes die de arbeiders opgelegd kregen wanneer ze te laat kwamen of het werk verzuimden¹⁴⁷. Elk personeelslid betaalde overigens elke maand een bijdrage van 1 frank. De opbrengst van deze kassen werd normaal gebruikt voor sociale initiatieven. De expansieplannen van Reitz werden ook op andere ongeoorloofde manieren gefinancierd. Reitz betaalde geen organisatiebijdragen aan Belgische of Duitse vakverenigingen. Hij draalde met het betalen van de huur van zijn gebouwen. Het geld werd ook gebruikt om systematisch en overmatig te hamsteren. Reitz bezat een gigantisch reserve van naaimachines, strijkijzers, elektromotoren,

hout- en metaalbewerkingmachines, reservebanden, voorraden generatorhout en reserveonderdelen¹⁴⁸.

Bovendien was de *E. Reitz Uniformwerke* in de ogen van het toenmalige Belgische bedrijfsleven – en wellicht ook van vele werknemers van het bedrijf – een dienst van de Duitse *Wehrmacht*. De onderneming was op militaire leest geschoeid en bestond uit 25 *Ämter*. Naast de klassieke afdelingen zoals de boekhouding, de inkoop, de personeelsdienst, de verzekeringen, zette Erich Reitz mankracht in voor contraspionage, propaganda, verpleging en tuchtzaken. Door het gebruik van benamingen als ‘ambten’ en ‘ambtsleiders’ liet Reitz uitschijnen dat het om een *Wehrmachts*-bedrijf ging dat over speciale bevoegdheden en privileges beschikte. Hij gebruikte deze foutieve perceptie wel voor eigengewin, bijvoorbeeld als drukingsmiddel om huizen en fabriekspanden te verwerven¹⁴⁹. Omdat Reitz liet doorschijnen dat het een *Wehrmachts*-bedrijf was, kon het gemakkelijker machinemotorolie bestellen

144. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 26; CARAN, *AJ⁴⁰ 83*, Nota voor de Heer Frey (*Warenstelle Textil – confection en kleding*) op 4.8.1943.

145. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Nota op prijsonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz. 146. “De Centrale Repartitiekas, of ‘Centrale Kas voor Verdeeling der Sociale en Fiscale Bijdragen’ werd op 12 oktober 1940 opgericht. In het bestuur ervan zetelden afgevaardigden van de ministeries van Financiën en van arbeid en Sociale Voorzorg. Alle niet-Duitse werknemers in Duitse diensten en in voor de ‘Wehrmacht’ werkende bedrijven moesten bij deze centrale kas geregistreerd worden. De Duitse werkgevers betaalden dan één bedrag aan deze kas, waarin alle sociale bijdragen waren vervat, de kas verdeelde deze bedragen onder de afzonderlijke verzekeringsinstellingen” (KAREL VAN ACKER, *Kroniek van een overleving. De Belgische ziekenfondsen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Gent, 2010, p. 118). 147. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (8)*, Tussenbericht onderzoek *E. Reitz-Uniformwerke*, hoofdadministratie Antwerpen door Bachmann, Neumann in november/december 1943. 148. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 12, 15, 16, 25. 149. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 14.

bij de *Antwerp Lion Oil Works* en trachtte het de geldende beperkingen van het stroom- en elektriciteitsverbruik te omzeilen¹⁵⁰.

Toch was Reitz volgens de *Ortskommandantur* en de FK 520 Antwerpen een zuivere privéonderneming. Bij brief van 4 mei 1943 gaf de FK 520 de firma het uitdrukkelijke bevel om op te houden met deze misleidende huisstijl, want “*wenn eine Privatfirma ihre einzelnen Abteilungen als ‘Amt’ und Abteilungsleiter als ‘Amtsleiter’ bezeichnet, so kann beim Publikum hierdurch der Irrtum erweckt werden, es handle sich bei dem so handelnden Privatunternehmen um eine öffentliche Dienststelle, der man nicht auf der gleichen Ebene, sondern untergeordnet gegenübersteht*”. Het was ongeoorloofd dat een privaatornderneming dergelijke misleidende benamingen gebruikte, te meer omdat Reitz de regels van de militaire diensten niet naleefde¹⁵¹.

Het militaire imago van het bedrijf werd nog versterkt door het autoritaire optreden van Hermann Scharf, de rechterhand van Reitz die consequent werd voorgesteld als ‘luitenant Scharf’ en die dikwijls in uniform op kantoor

verscheen¹⁵². Ook de aanwezigheid van installaties voor luchtverdediging en de inzet van een *Werkschutz* van 64 Vlaamse mannen van de Fabriekswacht versterkte de militaire beeldvorming. Deze Fabriekswacht, later Vlaamsche Wachtbrigade genoemd, werd in 1941 gesticht om werkplaatsen, werven, stapelplaatsen, maar ook zuiver militaire installaties van het Duitse leger op bijzondere wijze te beschermen¹⁵³. De mannen in zwart uniform boezemden angst in zowel bij de personeelsleden als bij mogelijke dieven. Volgens Reitz waren deze fabriekswachters zijn *Fünfter Garnitur*, ‘betrouwbare’ Belgen, in het bijzonder Vlamingen¹⁵⁴. Voor velen leunden de Fabriekswachters nauw aan bij de Zwarte Brigade, ze waren de ‘donkere kern’ van de collaboratie en bijzonder hatelijk¹⁵⁵.

Een laatste punt van kritiek waren de dubieuze deviezenrekeningen. De boekhouding van de *E. Reitz Uniformwerke* was – zoals reeds bleek uit de getuigenis van de ex-boekhouder H. De Groote – een puinhoop. De eigen middelen waren van bij het begin zeer gering. Het leek de revisoren dan ook ongezond dat het bedrijf in twee jaar zo snel groeide zonder inbreng van eigen kapitaal. De *Uniformwerke* had

150. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Bijkomend verslag betreffende de aanvraag om afwijking nr. 6462 van het besluit van 31/7/1942 ingediend door *E. Reitz Uniformwerke*; Dienst Archieven (Justitiepaleis), *Sectie Incivisme, Dossier n° 771/45 (E. Reitz Uniformwerke)*, Document i.v.m. aanvraag tot verlening voor olie van motoren, 1942. 151. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 14, 27. 152. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 27. 153. SOMA/CEGES, *AA 1418 (44)*, *Documenten en verslagen van de Centrale Documentatiedienst van het Auditoraat-generaal*, Uittreksel i.v.m. de Fabriekswacht. 154. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 21. 155. FRANK SEBERECHTS, *leder zijn zwarte. Verzet, collaboratie en repressie*, Leuven, 1994, p. 40.

De Werbestelle in de Naamsestraat in Brussel, waar zowel de vrijwillige als de verplicht tewerkgestelden zich moesten aanmelden. (Foto SOMA 4780)

geen zorgvuldige registratie van inkomsten en uitgaven. Een systematische opbouw van balansen en statistieken ontbrak¹⁵⁶. Erich Reitz kende zijn nauwe kennissen en medewerkers tal van voordelen toe, bijvoorbeeld overnachtingen in het hotel te Viersen, “terwijl de strijdende soldaten bij verloftochten vaak veel nachten in lastige omstandigheden moeten doorbrengen”¹⁵⁷. Ook het uitgebreide autopark en de vele autoritten, “terwijl krijgsgewonden te voet moesten marcheren”, werden geheld als een verspilling van Duitse deviezen¹⁵⁸. De bedrijfsrevisoren waren van mening dat *E. Reitz Uniformwerke* voldoende moderne communicatiemiddelen had – zoals de telefoon- en telegraafinstallaties – om het reizen te beperken¹⁵⁹.

Uit deze fragmenten van de bedrijfsdoorlichting blijkt duidelijk dat het niet ging om een zuiver onderzoek naar de economische efficiëntie van het bedrijf, maar dat het meer een politieel onderzoek was naar ongeoorloofde bedrijfspraktijken. Daarenboven vonden de bedrijfsrevisoren het ongeoorloofd dat de firma of de autoriteiten de RM-bedragen en in Duitsland ontstane reiskosten in Belgische franken vergoedden, wat niet in regel was met de deviezenverordening

voor België van 17 juni 1940 en de aanvullende doorvoeringverordening van de *Militärbefehlshaber* in België en Noord-Frankrijk¹⁶⁰. Doordat Erich Reitz zich liet uitbetalen in Belgische franken, had hij wel de vrijheid om bepaalde zaken aan te kopen op de Belgische zwarte markt. Reitz maakte dus ‘misbruik’ van winsten in België zonder goedkeuring van de deviezendiensten. De firma Reitz onttrok ruimte, materiaal en arbeidskrachten – dus essentiële productiecapaciteit – die beter kon ingezet worden voor essentiële oorlogsproductie. Er werd te veel geld uitgegeven aan doelen die niet te verrechtvaardigen waren, want “*die Uniformanfertigung ist kein kriegsentscheidendes Engpaßgebiet wie z.B. der Bau von Waffen, besonders Flugzeugen*”¹⁶¹.

Ook volgens H. De Grootte was er sprake van verregaande slordigheid en een wanordelijk financieel management, de juiste formulieren ontbraken en men hanteerde foutieve inventarissen¹⁶². Bij de oprichting van de *Uniformwerke*, zo stelt De Grootte, werd “gewild of ongewild” geen rekening gehouden met een goede organisatie van het rekenwezen. Volgens De Grootte was

156. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (8)*, Tussenbericht onderzoek *E. Reitz-Uniformwerke*, hoofdadministratie Antwerpen door Bachmann, Neumann in november/december 1943. 157. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 16. 158. CARAN, *AJ⁴⁰ 83*, Brief van de *Militärbefehlshaber* Brussel, betreft *E. Reitz Uniformwerke – Referat Textil*. 1590. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 17. 160. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (8)*, Tussenbericht onderzoek *E. Reitz-Uniformwerke*, hoofdadministratie Antwerpen door Bachmann, Neumann in november/december 1943. 161. CARAN, *AJ⁴⁰ 96 (1)*, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 15, 17. 162. CARAN, *AJ⁴⁰ 96*, Bericht op 14.6.1943 uitgaande van E. Reitz betreffende nota van De Grootte aan alle ambten en vestigingen.

dit “de initiale fout die alle wantoestanden heeft laten voortwoekeren, en eerder in de hand gewerkt heeft”. Een klein voorval is typerend voor de financiële wantoestanden binnen de firma Reitz en voor het “systeem *E. Reitz Uniformwerke*”. Toen men een villa te Westmalle ‘*Le Bois Joli*’ – huurde voor de vrouw en dochter van Reitz, werden heel wat dure meubels aankoofd om het huis in te kleden. Het waren tapijten, schilderijen, Gobelinzetels, Delfts porselein,... en antieke meubelen voor een gigantisch bedrag van 10.000 RM. Deze private aankopen werden echter met geld van de firma Reitz betaald. Om deze private aankopen in de boekhouding te verdoezelen, werden de uitgaven inschreven op conto van de sociale *Aufwendungen*. Al het bewijsmateriaal – waaruit kon blijken dat het om persoonlijke uitgaven van de familie Reitz ging – werd vernietigd¹⁶³.

Al deze “disciplineloze activiteiten” vonden plaats onder het vaandel van de “*Parteizugehörigkeit, eigene SS-artige Werkstruppe mit besonderer Hervorhebung der parteilichen Embleme mit viel Blumenschmuck, elektrischer Beleuchtung, militärähnlichen Wachen etc.*”. Erich Reitz misbruikte de ‘partij’ om zijn egoïstische

doelstellingen te verwezenlijken¹⁶⁴. De militaire bezetter vroeg zich luidop af : “*Ist das alles deutsche Art ??? Ist das Nationalsozialismus ???*”¹⁶⁵.

VI. Conclusies

In januari 1941 opende de Duitse ondernemer Erich Reitz een uniformfabriek te Merksem. Hij was een megalomane adept van de *Führer*, een *politischer Soldat*. Zijn arbeiders waren – zoals hij het zelf verwoordde – het *Gefolgschaft*, soldaten van de arbeid die ten dienste stonden van de eindoverwinning van Duitsland. Als absolute *Führer* nam hij de leiding van het bedrijf volledig op zich. Reitz was ook een geslepen opportunist : hoewel hij een aanhanger van het nationaal-socialisme was, botste hij met de economische bedilzucht van het regime. Hij was een vakman in het maken van uniformen die zo snel en zo veel als mogelijk geld wou verdienen.

De centraal geplande en door de overheid overgereguleerde economie in de heimat, was hem een doorn in het oog. Er bestond een spanningsveld tussen de liberale kapitalist en het corporatisme van nazi-Duitsland. Om te ontsnappen aan de wurggreep van de Duitse economische ordening waagde Erich Reitz

163. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96, Brief van De Grootte over *E. Reitz Uniformwerke*. 164. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96, Nota op prijsonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz. 165. CARAN, *AJ*⁴⁰ 83, Brief van de *Militärbefehlshaber* Brussel, betreft *E. Reitz Uniformwerke – Referat Textil*.

Een arbeider die voor vrijwillige arbeid naar Duitsland vertrekt wordt in het Brussels Noordstation voor de microfoon gehaald om zijn woorden voor propagandadoeleinden in te zetten. (Foto SOMA 4846)

een sprong naar het buitenland, waar hij dacht ongecontroleerd te kunnen ‘regeren en heersen’ vanuit de veronderstelling dat hij als Duitse ondernemer in België aan niemand rekenschap verschuldigd was. Volgens hem moest hij noch aan de Belgische autoriteiten, noch aan de militaire bevelhebber in België en Noord-Frankrijk verantwoording afleggen, want ‘*die Partei stünde über der Wehrmacht*’. Als een koppige ondernemer breidde Reitz zijn bedrijf ongebreideld en zonder voorafgaande machtiging van de militaire instanties uit. Hij laveerde tussen de Duitse diensten om zijn doelen te bereiken en ‘misbruikte’ het bestaande machtsvacuüm in België. Hij ontsnapte aan de controle van de partij, die binnen het militaire bezettingsregime van België niet alomtegenwoordig was. In andere bezette landen, zoals Nederland en het Groothertogdom Luxemburg – waar Hitler een *Zivilverwaltung* installeerde – was dit wellicht moeilijker geweest omdat daar sprake was van een politiek actief bezettingsregime met rechtstreekse invloed van de nazi-partij (NSDAP) en de SS¹⁶⁶.

Erich Reitz voelde zich niet aangesproken om zich blindelings in te schakelen in de nieuwe economische ordening van bezet België. Dat werd hem niet in dank afgenomen door de

Belgische Textielcentrale die instond voor de verdeling van de opdrachten (ook deze geplaatst door het Duitse leger), de grondstoffen en de energie. De bedrijfsgroep “Kleding en Confectie” van de Textielcentrale tekende krachtig protest aan tegen het eigengereide optreden van “het Duitse reuzenbedrijf *Reitz Uniformwerke*”, maar blijkbaar zonder veel succes. Door Reitz ontliepen de echte Belgische confectiebedrijven een zeer belangrijke bron van inkomsten. Bovendien had deze Duitse ‘indringer’ een aantal binnenlandse textielbedrijven opgeslorpt.

In België werd het economisch corporatisme niet geschraagd door een nationale ideologie. Het corporatisme kon hier nooit zo diep wortel schieten als in Duitsland en de corporatieve instellingen hadden hier niet dezelfde sturingskracht. Erich Reitz kon het zich veroorloven om de militaire bureaucratie te omzeilen. Wanneer men inlichtingen en opheldering vroeg, verschanste hij zich achter de geheimhoudingsplicht van *kriegswichtige* bedrijven. De *Uniformwerke* kon zich deze houding veroorloven omdat ze aanvankelijk niet afhankelijk was van de bedrijfscorporaties die de schaarse grondstoffen en productiemiddelen verdeelden binnen hun vakgroep. Immers, de uniformfabriek ontving haar

166. ETIENNE VERHOEYEN, *België bezet...*, p. 9; LUC DE VOS, *De Tweede Wereldoorlog...*, p. 236.

grondstoffen rechtstreeks van de opdrachtgevers uit Berlijn.

Dat lag enigszins anders voor het aantrekken van personeel, het tweede schaarse productiemiddel. Hiervoor had Erich Reitz een rechtstreekse lijn naar een Belgische dienst, het Arbeidsambt Antwerpen. In de beginperiode, toen de aanwerving van arbeidskrachten nog niet strak georganiseerd was door de Duitse diensten, was er sprake van ideologisch lobbywerk. Vlaams-nationale en Duitsgezinde kringen schreven aanbevelingsbrieven om hun beschermelingen aan de slag te krijgen in de fabriek. Maar ook Reitz moet uiteindelijk een buiging maken. Naarmate de oorlog vorderde en het bezettingsbestuur meer greep kreeg op de vraag naar en het aanbod van arbeidskrachten, verliepen de meeste aanwervingen via het Arbeidsambt.

Vanaf 1943, toen het bedrijf kampte met een tekort aan kolen en het noodgedwongen moest terugvallen op de Belgische corporatistische structuur, kwam Erich Reitz in een frontale aanvaring met de *Militärverwaltung*. De militaire bezetter vond dat Reitz de 'partij' en het nationaal-socialisme misbruikte om zijn egoïstische doelstellingen te verwezenlijken. Voor de *Militärbefehlshaber* en zijn entourage

was Reitz een hinderlijke stoorzender. De firma onttrok zich aan de controle van de bevoegde diensten en schaadde op die manier het imago en de autoriteit van de militaire diensten. Er volgde een keiharde bedrijfsdoorlichting die alle allures van een fraudeonderzoek had.

Waarom vond deze bedrijfsdoorlichting zo laat plaats, was dit voor de Duitse bezetter de normale gang van zaken in een bezet gebied? Of was Reitz eerder een oncontroleerbare elektron – een geïsoleerd geval – wiens gedrag afweek van dat van andere aanhangers van de nazi-partij in het buitenland? Tijdens de bedrijfsdoorlichting werden immers tal van overtredingen en mistoestanden vastgesteld: Reitz stelde gedurende twee jaar meer dan 4.000 personen tewerk zonder geregistreerd te zijn, hij werkte zonder winst- en verliesrekeningen, betaalde zijn privé-uitgaven met geld van de firma... Daarom besloot de *Verwaltungsabteilung* (Groep X) eind december 1943 om bij de *E. Reitz Uniformwerke* een Duitse beheerder in te zetten, ter garantie dat de verordeningen van de *Militärverwaltung* en de eisen van de Belgische vakverbonden in de toekomst werden nageleefd¹⁶⁷. Maar toen al stond het militair debacle voor de oostelijke deur van

167. CARAN, *AJ*⁴⁰ 96, Nota op prijssonderzoek op 20.12.1943 over de firma Reitz.

het Rijk. Legeruniformen maken was letterlijk ‘ten dode opgeschreven’.

Tekst - Texte CARMEN VAN PRAET (°1987) studeerde in september 2009 af aan de UGent als Master in de Geschiedenis. In haar eindverhandeling ging zij dieper in op de bestraffing van de economische collaboratie in de hout- en meubelsector na de Tweede Wereldoorlog. Carmen werkte van januari tot september 2010 als wetenschappelijk onderzoeker in het Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) te Brussel op een onderzoeksproject over “Arbeidservaringen van Belgische vrouwen in de Duitse oorlogsindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog”. Momenteel werkt ze aan het doctoraatsproject “Tussen lokaal en international : liberale sociale verenigingen in Vlaanderen en Brussel tussen 1848 en 1914” aan de UGent in samenwerking met het Liberaal Archief.

Lijst van afkortingen

AA	Arbeitsamt
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
ATEA	<i>Automatique Électricité Berchem</i>
BAT	<i>British-American Tobacco Company</i>
CARAN	<i>Centre d’Accueil et de Recherche des Archives nationales (Parijs)</i>
DAF	<i>Deutsche Arbeitsfront</i>
De Vlag	Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap / <i>Deutsch-Flämische Arbeitsgemeinschaft</i>
NDAT	Nationale Dienst voor Arbeid en Toezicht
NMVB	Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen
NSDAP	<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i>
MV	<i>Militärverwaltung</i>
(O)FK	<i>(Ober)Feldkommandatur</i>
OT	<i>Organisation Todt</i>
RAA	Rijksarbeitsamt
RABW	Rijksarchief Beveren-Waas
RWM	<i>Reichswirtschaftsministerium</i>
SOMA/CEGES	Studie- en documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
SS	<i>Schutz-Staffeln of Schutzcharen</i>
VNV	Vlaams Nationaal Verbond